

138

8

निरुक्तम्

Niruktam.

१२

138

8

श्रीः॥अथनैरुक्तेउत्तरषट्प्रारंभः॥श्रीः॥

नि० उ० ष०

९

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीविजयादुर्गायै नमः॥ हरिः ॐ ३म् अथातो देवतं तद्यानिनामा अ० १
निग्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते सेष्वादेवतोपपरीक्षायत्कामक्र
विर्यस्यां देवतायामार्थं पत्यमिच्छं स्तुतिं प्रयुंक्ते तद्देवतः समं नो भवति तास्त्रिविधा
ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभ
क्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चरन्त्या तस्य १ इन्द्रो दिव इन्द्र ईशो पृथिव्या इन्द्रमिन्द्राधि
नो बृहदिन्द्रो ते तत्सवो वे विषाणा इन्द्राय सामं गायत न इन्द्रो ले पवते धाम किंच न इ
स्य नुवीर्याणि प्रवोच मिंद्रे कामा अयं स तेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्य
मिति चैते न सर्वनाम्ना त्वमिन्द्र बलादधि विन इन्द्रमृधोजहीत्यथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोता
रो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि भान्ति द्रव्यद्विशं सत कृत्वा अभिप्रगायतोपप्रे
तकुशिकाश्चेतयध्वमित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैते न सर्वना
म्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लवस्तुक्तं वागां भूमीयमिति २ परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
श्च मंत्राभूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वा इन्द्र

रामः
९

स्यनुवीयाणिप्रबोचामितियथैतस्मिन्सूक्तेथाप्याशीरेवनस्तुतिःसूचक्षाअहमक्षा
भ्यांभूयासंसूवर्चामुखेनसूश्रुत्केपाभ्यांभूयासमितितदेतद्वदुलमाध्वर्यवेयाज्ञेषु
चमंत्रेष्वथापिशपथाभिशापो॥अद्यामुरीययदियातुधानोअस्मि॥अधासवीरेर्दशभि
र्वियूयाइत्यथापिकस्यचिद्भावस्याचिरव्यासा॥नमृत्परासीदमृतंनतर्हि॥तमआसीत्तम
सागूळमग्रे॥अथापिपरिदेवनाकस्माच्चिद्भावात्॥सुदेवोअद्यप्रपतेदनावृत्॥नविजा
नामियादेवेदमस्मीत्यथापिनिंदाप्रशंसे॥केवल्लाघोभवतिकेवलादी॥भोजस्येदंपुष्करिणी
ववेश्मेत्येवमक्षसूक्तेधूतनिंदाचकृषिप्रशंसाचैवमुच्चावचैरभिप्रायेर्ऋषीणांमंत्रदृष्टयो
भवन्ति ३ तद्येनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषुदेवतोपपरीक्षायदेवतःसयज्ञोवायज्ञांगवातेदे
वताभवन्त्यथान्यत्रयज्ञात्प्राजापत्याइतियादिकानाराशंसाइतिनैरुक्ताअपिवासाकामदेवता
स्यात्प्रायोदेवतावास्तिह्याचारोबहुलंलोकेदेवदेवत्वमतिथिदेवत्वंपितृदेवत्वंयाज्ञदेव
तोमंत्रइत्यपिह्यदेवतादेवतावत्सूयंतेयथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतान्यथाप्यहोहंशानि
सनमन्येतागंतूनिवाथोदेवतानांप्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवतिमाहाभाग्यादेवतायाएकआ
त्माबहुधास्तूयतेएकस्यात्मनोन्येदेवाःप्रत्यंगानिभवन्त्यपिचसत्त्वानांप्रकृतिभूमाभिर्ऋ

नि० पू०
२

वयः स्तुवंतीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्नाच्चेतरेतरजन्मानोभवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मानः अ० १
आत्मजन्मानात्मैवेषां रथोभवत्पात्माश्वा आत्मा युधमात्मे षव आत्मा सर्वदेवस्य देवस्य।
४ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवी स्थानो वायुर्वेद्रो वांतरिक्षस्थानः सूर्योद्यु
स्थानस्तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नाम धेयानि भवन्त्यपि वा कर्म पृथक्ता
द्यथा होता ध्वर्युर्ब्रह्मो ज्ञातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्यः पृथाग्धिस्तुतयो भवन्ति तथा
भिधानानि यथो एतत्कर्म पृथक्तादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र स स्थानेक
त्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानेकत्वं संभो
गेकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगोऽग्निना चेतस्य
लोकस्य तत्रैतन्नरराक्षुमिव ५ अथाकारचित्तनंदेवतानां पुरुषविधाः स्फुरित्येकं
चेतना वद्विस्तुतयो भवन्ति तथा भिधानान्यथापि पुरुषविधिकैरंगैः संस्तूयन्ते ॥
ऋधात इन्द्रस्य विरस्य बाहूयत्संगृभ्यामघवन्काशिरित्ते ॥ अथापि पुरुषविधिकैर्द्रव्य
संयोगैः ॥ आढ्याभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाहि ॥ कल्याणीर्जाया स्फुरणंगृहेते ॥ अथापि पुरु
षविधिकैः कर्मभिः ॥ अङ्गीद्रपिबन्वप्रसितस्याश्रुत्कर्णश्रुधीहवन् ॥ अपुरुषविधाः स्फ

रामः
२

रित्यपरमपितुयदृश्यते ६ अपुरुषविधंतद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवीचंद्रमाइ
तियथोएतच्चैतनावद्विस्तृतयोभवंतीत्यचेतनान्यप्येवंस्तूयंतैयथाभ्रप्रभतीन्योष
धिपर्यंतानियथोएतत्सोरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंतइत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिर्कंदंति
हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथोएतत्सोरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपितादृश
मेवस्तरवंरथंयुयुजोसिंधुरश्विनमिति नदीस्तुतिर्यथोएतत्सोरुषविधिकैः कर्मभिरित्येत
दपितादृशमेवहोतुश्चित्पूर्वेहविरेद्यमाशतेति ग्रावस्तुतिरेवापिबोभयाविधाः स्युरपिवा
पुरुषविधानामेवसतां कर्मात्मानएतेस्युर्यथायज्ञोयजमानस्येषचारव्यानसमयः ७
तिस्त्रएवदेवताइस्तुक्तंपुरस्तात्तासांभक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोथैतान्याग्निभक्तीन्ययंलोकः
प्रातः सवनं वसंतो गायत्री त्रिवृत्स्तोमोरथं तं रसामये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमेष्टाने ग्ना
यी पृथिवी ङेति स्त्रियोथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किंचिदार्ष्टि विषयि
कमग्नि कर्मैव तदथास्य संस्तुतिं देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्यः क्रतव आग्नेवैष्णवं हविर्न
त्तृक् संस्तुतिं कीदृशतयीषु विद्यते थाप्याग्नापो ह्यं हविर्न तु संस्तुवस्तत्रैतां विभक्तिस्तुति
मृचमुदाहरंति ८ पूषा त्वेतश्चावयतु प्रविहाननं पशुभुवनस्य गोपाः ॥ स त्वैतेभ्यः प

नि० १३०

३

रिददालितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥ पूषा त्वेतः प्रव्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवन
स्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स त्वेतेभ्यः परिददालितृभ्य इति सांश
यिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमाग्निरुपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरं॥ अ
ग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥ सुविदत्र्यं धनं भवति विंदते वै कोपसर्गाद्ददाते वा स्याद्युप
सर्गात्॥ ९ अथेतानां द्रुमक्षीन्यंतरिक्षलोकोमाध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मास्त्रिष्टुप्यं च दश
स्तोमो बृहत्सामये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्चास्त्रियोथास्य कर्म रसानु
प्रदानं वत्र वधो याचका च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदथास्य संस्ताविका देवा अग्निः सोमो व
रुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापि मित्रो वरुणो न संस्तुयते
पूष्ण रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वा तेन च पर्जन्यः १० अथेतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लो
कस्तृतीय सवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वै रूपं सामये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे
स्थाने याश्चास्त्रियोथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किंचित्प्रवल्लितमा
दित्य कर्मैव तच्चंद्रमसा वायुना संवत्सरे णोति संस्तव एतेष्वेव स्थानं व्यूहेषु तु छंदःस्तोम
पृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयित शरदनुष्टुबे कविंशस्तोमो वै राजं सामेति पृथिव्याय

अ० १

राम.

३

तनानिहेमंतः पंक्तिस्त्रिपावस्तोमः शांकरं सामेत्यं तरिक्षाय तनानि शिशिरोतिष्ठंदास्त्रय
स्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ११ मंत्रामननाच्छंदांसिष्ठादनास्तोमस्तवनाद्य
जुर्यजतेः सामसंमितम् चास्यतेर्वर्चासमंमेन इति नैदाना गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणास्त्रि
गमनावा विपरीत गायतो मुखबाहुदपतदिति च ब्राह्मणमुक्त्वा तस्मात्ता भवति स्निह्यते
वर्चा स्यात्कांतिकर्मणा उल्लीषिणीवित्यौपमिकमुल्लीषं स्नायतेः ककुपककुक्षिनी भवति क
कुपचकुक्षिजतेर्वर्जातेर्वानुष्टुबनुष्टोभना दायत्री मेव त्रिपदां संती चतुर्थेन पादेना
नुष्टोभतीति च ब्राह्मणं बृहती पारिवर्हणां त्यंक्तिः पंचपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्तरपदा का
तु त्रितास्या तीर्णतमं छंदस्त्रिवृद्धजस्तस्य स्तोभनीति वायत्रिरस्तोभत्त त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्
त्वमिति विज्ञायते १२ जगती गततमं छंदो जल चरगतिर्वीजल गत्यमानो सृजति
च ब्राह्मणां विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराधना
द्वाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरापि पीलिकमध्येत्यौपमिकं पि पीलिकापेलतेर्गतिकर्मण
इतीमा देवता अनुक्रांताः सूक्तभाजो हविर्भाजं रुग्भाजं च भूरियिष्ठाः काश्चिन्निपातभा
जो थोताभिधानैः संयुज्यहविश्चोदयती द्रायवृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्राय होमुच इति ता

नि० ३०
४

न्यप्येकेसमामनंतिभूयांसितुसमाम्मानाद्यत्तुसंविद्भानभूतंस्यात्प्राधान्यस्तुतितत्स ७०१
मामनेथोतकर्मभिर्ऋषिर्देवतास्तोतिवृत्रहा पुरंदर इति तान्यप्येकेसमामनंतिभूयां
सितुसमाम्मानाद्यं जनमात्रंतु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणा यबुभुक्षिता
योदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति १३ अथातो नुक्रमिष्यामोऽग्निः पृ
थिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणी भवत्पग्रं यज्ञेषु प्रणीयते गं नयति
संनममानो क्रोपनो भवतीति स्तोत्राष्टीविर्नक्रोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जा
यत इति शाकपूषि रितादक्ताद्गृध्रादानीतात्सरवत्त्वे ते रकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहते
वीनीः परस्तस्येषा भवति १४ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ॥ होतारं रत्नधा
तमं ॥ अग्निमीळे ग्निं याचामीळिरध्वेषणा कर्मा पूजा कर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञ
श्च देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युष्ठानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं क्वाता
रं जुहोते होतरे स्योर्णवाभो रत्नधा तमं रमणीयानां धनानां दातुं तमं तस्येषा परा भवति
॥ १५ अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीज्यो नूतने रुत ॥ स देवा इह वक्षति ॥ अग्निर्यः पूर्वैर्ऋ
षिभिरीकितव्यो वां दितव्योऽस्माभिश्च नवतरेः स देवानिहावहा लिते स न मन्येता यमेवा

३

रामः
४

ग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु मध्यमः। १६ अभिप्रवंत समने
वयोषाः कल्याण्यः १ स्मयमाना सो अग्निः॥ घृतस्य धाराः समिधो न संतता जुषाणो हर्य
ति जातवेदाः॥ अभिनवंत समनस इव योषाः समनं समननाद्वा संमाननाद्वा कल्याण्यः
स्मयमाना सो अग्निमित्योपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो न संतन सति रा
त्रौ तिकर्मा वानमतिकर्मा वा॥ ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥ हर्यतिः प्रेक्षा कर्मा विहर्यती
ति समुद्राद्गर्मिर्मधुमां उदारदित्यादित्यमुक्तं मन्यंते समुद्राज्येषोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्म
णमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तराभ्यसे निर्वचनाय १७ इं
द्रं मित्रं वरुणमग्निमादुरथो दिव्यः सरूपर्णो गरुत्मान्॥ एकं स हि प्राबद्धावदं त्यग्निं य
मं मातरिश्वा नमादुः॥ इममेवाग्निं महान्मात्मानं मेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदंती
इमं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मानं तं दिव्यो दिवि जोगरुत्मान्मरणवान्गुर्वीत्सामहात्मे
ति वायस्त्वसूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते यमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी
एते न नामधेये न भरजेते १८ जातवेदाः कस्माज्जातानि वेदजातानि वै न विदुर्जा
ते जातो विद्यत इति वा जातविद्यो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जाः

नि० ३०
५

तः पशून् विंदते तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतान्पशवोऽग्नि
मभिसर्पेतीति च तस्यैषा भवति १९ प्रनूनं जातवेदसु मश्वं हि नो तवाजिनं ॥ इदं नो बर्हि
रासदे ॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्रुवानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदस
मितीदं नो बर्हि रासीदत्विति तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं च दशतयीषु विद्यते यत्तु
किंचिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्यो
तिषी जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ अभिप्रवंत सममेव योषा इति तत्पुरस्ताद्वा
ख्यातमथासावादित्यनुदुल्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्ठाद्धारव्यास्यामोयस्तस्तु
भजते यस्मै हविर्निरूप्यते यमेव सोऽग्निर्जातवेदानि पातमेवेते उत्तरे ज्योतिषी एते
न नाम धेयेन भजेते २० वैश्वानरः कस्माद्दिश्वान्नरान्नयति विश्वेन नरानयंती
ति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा
भवति २१ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कुंभुर्वनानामभिप्रीः ॥ इतो जातो वि
श्वमिदं विचक्षे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ इतो जातः सर्वमिदमभि विपश्यति वैश्व
नरः संयतते सूर्येण राजायः सर्वेषां भूतानामभिप्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य

रामः
५

कल्पापयांमतेोस्यामेतितत्कोवैश्वानरोमध्यमइत्याचार्यावर्षकर्मणाह्येनंस्तौति २२
प्रनूमहित्वं वृषभस्यवोचंयंपूरवोवृत्रहणंसचंते॥वैश्वानरोदस्यमग्निर्जघ्न्याऽअधू
नोत्काष्ठाअवशंव्रंभेत्॥प्रब्रवीमितमहत्वंमहाभाग्यंवृषभस्यवर्षितुरपायंपूरकः
पूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमेघहनंसचंतेसेवंतेवर्षकामादस्युर्दस्यतेःक्षयार्थोदुपद
स्यंत्यास्मिन्नसाउपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरोघ्ननवाधूनोदयःकाष्ठाअभि
नच्छंव्रंमेघमथासावादित्यइतिपूर्वेयाङ्गिकाएषांलोकानांरोहेणसवनानांरोहआ
म्नातोरोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिंहोताग्निमारुतेशस्त्रेवैश्वानरीये
पास्तृक्तेनप्रतिपद्यतेसोपिनस्तोत्रियभाद्रियेताग्रेयोहिभवतिततआगच्छतिम
ध्यस्थानादेवतारुद्रंचमरुतश्चततोग्निमिहस्थानमत्रैवस्तोत्रियंशंसत्यथापिवैश्व
नरीयोद्वाद्दशकपालोभवत्येतस्याहिद्वादशविधंकर्माथापिब्राह्मणंभवत्यसौवाआ
दित्योग्निर्वैश्वानरइत्यथापिनिवित्सौर्यवैश्वानरीभवत्यायोद्यांभात्यापृथिवीमि
त्येषहिद्यावापृथिव्यावाभासयत्यथापिछांदोगिकंसूक्तंसौर्यवैश्वानरंभवतिदि
विपृष्टोअरोचतेत्येषहिदिविपृष्टोअरोचतेत्यथापिहविष्यांतीयंसूक्तंसौर्यवैश्व

नि. ३०
६

नरं सवत्सयमेवाग्निर्वेश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरा वित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरो अ. १
यं यत्ताभ्यां जायते कथं न्वयमेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरणा मभिहंतिया वदनुपात्तो
भवति मध्यमधमेव तावद्भवत्युदके धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं संपद्यत उद
कोपशमनः शरीरदीप्तिरथादित्यादुदीचि प्रथम समावृत्त आदित्येकं संवामणिं वापीष्ट
ज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्क गोमयं स संस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोयमेव संपद्यते थाप्या
ह वैश्वानरो यतते सूर्येणोति न च पुनरात्मनात्मानं संयतते न्येनैवान्यः संयतत इत इममाद
धात्यमु तोमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ती तो स्यान्विषस्तयोर्भासोः संसंगं दृष्ट्वैवमवक्ष्ये दथयान्ये
तान्योत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वासा वित्राणि वा सोर्याणि वा पोष्णानि वा वैष्णवानि
वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा अभविष्यन्नादित्य कर्मणा चैनमस्तोष्यन्ति
देषीत्यस्तमेषीति विपर्येषीत्याग्नेये धेवहिस्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवंत्यग्नि कर्मणा
चैनं स्तोतीति वहसीति पंचसीति दहसीति यथो एतद्वर्ष कर्मणा ह्येनं स्तोतीत्यस्मिन्नप्येत
दुपपद्यते ॥ समानमेतदुदकमुच्चैस्तवचाहभिः ॥ भूमिं पुर्जन्या जिन्वंति दिवं जिन्वंत्यग्नयः ॥
इति सानिगदव्याख्याता २३ कृष्णनियानं हरयः संपूर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतति ॥

रामः
६

तआववृत्तन्तसदनादृतस्यादिह तेन पृथिवी व्युद्यते॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य ह
रयः स्रपणा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदा मुतोर्वचः पर्यावर्तते ते सहस्रानादुदकस्यादि
त्यादथ घृते नोदकेन पृथिवी व्युद्यते घृतमित्फदकनामजिघर्त्तेः संचितिकर्मणोऽथापि ब्रा
ह्मणं भवत्यग्निर्वाइ तो वृष्टिं समीरयति धामकृदिवरवल्लु वैभूत्वा वर्षति भरुतः सृष्टं वृ
ष्टिं नयंति यदा रवल्लु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्तते थ वर्षतीति यथो एतद्रो
हात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याभ्यायवचनो देतद्भवति यथो एतद् वैश्वानरीयोद्वा दशकपा
लो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवंत्यस्ति हि सौर्य एककपालः पंचकपालश्च यथो एत
द्ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवंति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वै
श्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथो एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति
यो विद्मो मानुषीभ्यो दीदित्येषा हि विद्मो मानुषीभ्यो दीप्यते यथो एतच्छांदोमिकं
सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति जमदाग्निभिराद्रुत इति जमदग्नयः प्रज
मितो ग्नयो वा प्रज्वलितो ग्नयो वाति रभिद्रुतो भवति यथो एतद्द्विष्पांतीयं सूक्तं सौ
र्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति २४ हविष्पांतं मजरं स्वर्गिदिदिविस्पृश्याद्रु

नि० ३०
७

तं जुष्टमग्ने॥ तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथंता॥ हविर्यत्पानीयमज
रं सूर्या विदि दिवि स्पृश्य भिक्षु तं जुष्टमग्ने॥ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च
तेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्तेनापप्रथंता थाप्याह २५ अपामुपस्ते महि
षा अगृभ्णात विशेते राजानमुपतस्फुर्गमियां॥ आदूतो अग्निमभरादिवस्वतो वैश्वो
नरं मातरिश्वापरावतः॥ अपामुपस्ते उपस्थाने महस्यंते रिक्षलोक आसीनमिहांत इति
वा गृह्णात माध्यमिका देवगणा विशा इव राजानमुपतस्फुर्गमियं भृगुमंतमिति वा च
नीयमिति वा पूजनीयमिति वा हरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्या द्विवस्वान् विवा
सनवान् प्रेरितवतः परागता द्वापि वा स्याग्ने वैश्वानरस्य मातरिश्वा नमाहर्त्तोरमाह
मातरिश्वा वायुर्मातर्यं तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्च नितीति वाथेन मेलाभ्यां सर्वाणि
स्थानान्यभ्यापादंस्तोति २६ मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रा
तरुद्यं न॥ माया मृतु यज्ञिया नामेतामपो यत्तृर्णिश्चरति प्रजानं न॥ मूर्धामूर्त्तम
स्मिन्धीयते मूर्धायः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरु
द्यन्त एव प्रज्ञांते तां मन्यंते याज्ञिया नां देवानां यज्ञसं पादिनामपो यत्कर्म चरति प्र

अ० १

रामः
७

जानन्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमापास्तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय २७
स्तोमे न हि दिवि देवा सो अग्निमज्जनन् कृत्ति भीरो दसि प्रां ॥ तम् अकृपवन्त्रेधाभु
वेकं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ स्तोमे न यं हि दिवि देवा सो अग्निमज्जनन् कृ
त्तिभिः कर्मभिर्द्यावा पृथिव्यो राक्षसां तमकुर्वन्त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दि
वीतिशाकपूणिर्यदस्य दिवितुलीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तो
त्यथे न मे तथा दित्यीकृत्य स्तोति २८ यदे दे नम दधुर्याज्ञिया सो दिवि देवाः सूर्य
मादितेयं ॥ यदा चरि हू मिथुना वभूता मादित्या पश्यन् भुवनानि विश्वा ॥ यदे
नम दधुर्याज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमादितेः पुत्रं यदा चरि हू मिथुनो
ज्जादुरभूतां सर्वदा सहचारिणा बुधाश्चादित्यश्च मिथुनो कस्मान्मिनोतिः श्रय
ति कर्मथु इति नामकरणं स्तुकारो वानयतिः परो वनिर्वासमाश्रिता वन्योन्यं नयतो
वनुतो वा मनुष्या मिथुना वप्ये तस्मादेव मेथंता वन्योन्यं वनुत इति वाथे न मे तथाग्नी
कृत्य स्तोति २९ यत्रावदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नो विवेद ॥ आशं कुरित्स
धमादं सरवा यो न क्षंतयुशं कइदं विवोचत् ॥ यत्र विवदेते देव्यो होतारविपं चाग्नि

नि० ३०

८

रसोऽमध्यमः कतरो नौ यज्ञे भयो वेदे त्याश क्रुवंति तत्सहमदनं समानारव्याना क्रुत्तिजः
स्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्योत्तराभयसे निर्वचनाय ३० या
वन्मात्रमुषसो न प्रतीकं रूपपर्योऽवसते मातरिभ्यः ॥ तावद्धातूपयश्मायन्ब्राह्मणो
होतुरवरो निषीदन् ॥ यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्यपमान
स्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहे वनिधे हीति यथा रूपपर्यः रूपतना एतारात्रयो वसते मातरि
भ्योऽवोतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञभागकृन्ब्राह्मणो होता स्याग्नेर्होतुरवरो निषी
दन् होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति देवसावितरे तं तावदपाते ग्निं होत्राय सहपि
त्रा वैश्वानरे पोती ममेवाग्निं सावितारमाह सर्वस्य प्रसावितारं मध्यमं वोत्तमं वापित
रं यस्तु सक्तं भजते यस्यै हाविर्नैरु प्यलेयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैते उत
रज्योतिषी एतेन नाम धेयेन भजेते भजेते ३१ अथातो देवतमिंद्रो दिवः परोक्ष
कृतास्तद्योतिस्त्रोथाकारचिंतनमपुरुषाविधं तं तिस्र एव देवता इत्युक्तं पूषा त्वष्टा
तानींद्रभक्ती न्यथैतान्यादित्यभक्ती निमंत्रामननाज्जगती गतुतममथातो नुक्रमि
ष्यामोऽग्निमीळेऽग्निः पूर्वो भिरभिप्रवृत्ते इमिं त्रं जातवेदः कस्मात्प्रनूनं जातवेदसं वै

अ० १

रामः

८

ध्वानरः कस्माद्देवानरस्य प्रत्नमाहित्वं कृत्स्नं नित्या नं हविष्यां तं मृपा मुमस्ते मूर्धा भुवः स्ते
मे न हिय दे दे न यत्रा वदे ते यावन्मात्रमेकत्रिंशत् ३१ इति नैरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ॐ हरिः
ॐ ३ मू द्राविणो दाः कस्माच्च न द्राविणमुच्यते यदे नमभिद्रवंति बलं वा द्राविणं यदे ने न
भिद्रवंति तस्य दाता द्राविणो दास्तस्येषा भवति १ द्राविणो दा द्राविणसो ग्राव हस्ताः
सो अध्वरे ॥ यद्देवेषु देवमीकते ॥ द्राविणो दायस्त्वं द्राविणस इति द्राविणसादिन इति वा द्रा
विणसानि न इति वा द्राविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा ॥ यद्देवेषु देवमीकते ॥ याचंति स्तुवंति
वर्धयंति पूजयंतीति वा तत्को द्राविणो दा इद्र इति कौष्टिकः सबलधनयोर्दातृ तमस्तस्य च
सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत मन्य ए नमिति वा हाथाप्यग्निं द्राविणो दसमाहैष पुनरे
तस्माज्जायते ॥ यो अश्मनो रंतरग्निं जजाने तपि निगमो भवत्यथाप्यतु याजेषु द्रावि
णो दसाः प्रवादा भवंति तेषां पुनः पात्रस्य द्रपानमिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तो स्यथा
प्याह द्राविणो दाः पिबतु द्राविणो दस इत्यथ मेवाग्निर्द्राविणो दा इति शाकपूणि राग्ने येष्वेव
हि स्तुक्तेषु द्राविणो दसाः प्रवादा भवंति ॥ देवा अग्निं धारयन् द्राविणो दामित्पि निगमो भव
वति यथो एतत्सबलधनयोर्दातृ तम इति सर्वास्ते देवतास्ते भव्यं विद्यते यथो एतदेज

नि० ३०

६

सो जातमुतमन्यएनमिति च हेत्ययमप्यग्निरोजसाबले नमथ्यमानो जायते तस्मादे
न माह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सह सोयद्रुं यथो एतदग्निं द्राविणो दस माहेत्युत्तिजोत्र
विणो दस उच्यते हविषो दातारस्ते नैनं जनयंति ॥ ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्य
पिनिगमो भवति यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येंद्रपा नमिति भवतीति भाक्तिमात्रं तद्भवति
यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणां यथो एतत्सोमपानेनै नं स्तोतीत्यास्मिन्नप्येत
दुपपद्यते ॥ सोमं पिब मंदसानो गणाश्चिभिरित्यपि निगमो भवति यथो एतद्द्रविणो
दाः पिबतु द्राविणो दस इत्यस्यैव तद्भवति २ मेघं तु ते वद्भयो ये भिरीयुः सेरिषण्यन्
वीळय स्वावनस्पते ॥ आयूयाधृक्लो अभिगूर्यात्वं नृणां सोमं द्रविणो दः पिब क्रतु
भिः ॥ मेघं तु ते वद्भयो वोढारैर्यै र्यारिष्य नृढीमवायूयधृक्लो अभिगूर्यत्वं नृणां
दिह्यादिह्योधिषण्योधिषणाभवोधिषणावाक्कुधिषेर्द्धात्यर्थे धीसादिनीवा
धीसानिनीति वावनस्पत इत्येनमाहैष हिवनानां पातावापालयितावावनं वनोते
पिपर्तुभिः कालैः ३ अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा प्रीभिरा
प्रीणातीति च ब्राह्मणं तासामिध्नः प्रथमा गामी भवतीध्नः समिधनात्तस्यैषा भ

अ० २

रामः
६

वति ४ समिद्धो अद्य मनुष्यो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ॥ आचवह मित्रमहश्चि
कित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ समिद्धो द्यमनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि
जातवेदः आचवह मित्रमहश्चि कित्वांश्चेतनावान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताय
ज्ञेध्र इति काथक्यो ग्निरिति शाकपूणिस्तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः प्र
जायानामधेयं निर्णततमा भवति गोरत्रतनूरुच्यं ते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जाय
ते पयस आज्यं जायते ग्निरिति शाकपूणिरापोत्रतन्व उच्यंते तता अंतरिक्षे ताभ्य ओ
षधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते तस्येष्वा भवति ५ तनूनपा
त्यथ क्रतस्य यानानामध्वा समं जन्त्स्व द्यास्त्रिजिह्वा ॥ मन्मानि धीभिर्हृतयुजं मृधन् देवत्रा
चैकगुह्यध्वरं नः ॥ तनूनपात्यथ क्रतस्य यानानान्यज्ञस्य यानानामधुना समं जन्त्स्व द्य
कल्पाणां जिह्मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय देवानो यज्ञं गमय नराशंसो यज्ञे इ
ति काथक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसं त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्ये
ष्वा भवति ६ नराशंसस्य महिमानं मेषा मुपस्तोषामयजतस्य यज्ञैः ॥ ये सुक्रतवः शुच
यो धियंधाः स्वदंति देवा उभयानि हव्या ॥ नराशंसस्य महिमानं मेषा मुपस्तोषा यज्ञियस्य
यज्ञैर्ये सुकर्माणाः शुचयो धियंधारयितारः स्वदयतु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतरा

नि० ३०
१०

पिचेतिवातां त्राणिचा वापिकानिचेतिवेळईदृक्कलिकर्मणां इंधतेवा तस्येषाभवति ७
आजुह्वानईज्योवंद्यश्वायाह्वग्नेवस्मभिः सजोषाः॥ त्वंदेवानामसियद्गृहोतासएना
न्यक्षीषितोयजीयान्॥ आहूयमानईकितव्योवंदितव्यश्वायाह्वग्नेवस्मभिः सहजोष
णस्त्वंदेवानामसियद्गृहोतायद्गृ इतिमहोतानामधेयंयातश्चदूतश्चभवति॥ सएनान
यक्षीषितोयजीयान्॥ इषितः प्रेषितइतिवाधीष्टइतिवायजीयान् यष्टुतरोबर्हिः परि
बर्हणा तस्येषाभवति ८ प्राचीनंबर्हिः प्रदिशाष्टुधिव्यावस्तोरस्यावृज्यते अग्रेऽ
अक्राम॥ व्युप्रथतेवितरंवरीयोदेवेष्यो अदितयेस्यो नो॥ प्राचीनंबर्हिः प्रदिशाष्टुधिव्या
वसनायोस्याः प्रवृज्यते अग्रेऽक्रां बर्हिः पूर्वाह्नेताद्विप्रथतेवितरं वित्तीर्णतरमितिवाविस्ती
र्णतरमितिवा वरीयोवरतरमुत्तरं वादेवेष्यश्वादितयेचस्यो नंस्यो नामेतिस्फुरवना
मस्यतेरवस्यं स्येतत्से वितव्यंभवतीतिवा द्वारोजवतेवा द्ववतेवा वारयतेवा तासामेषा
भवति ९ व्यवस्वतीरुर्विद्याविश्रयंतां पतिभ्योनजनयः शुंसमानाः॥ देवीर्द्वारोबृह
तीर्विश्वमिन्वादेवेष्योभवतरुप्रायणाः॥ व्यंचनवत्पउरुत्तेनविश्रयंतां पतिभ्यइवजा
याऊरुमेथुनेधर्मेऽशुशोभिषमाणावरतममंगमूरुदेव्यो द्वारो बृहस्यो महस्यो विश्व

अ० २

रामः
१०

५ अ ४

मिन्वाविश्वमाभिरेतियज्ञेगृहहारइतिक्राथक्योग्निरितिशाकप्राणिरुषासानक्तोषाश्च
नृक्ताचोषाव्याख्यातानक्तेतिरात्रिनामानक्तेभूतान्यवश्यायेनापिवानक्ताव्यक्तवर्णा
तयोरेषाभवति १० आसुष्ययंतीयजुतेउपाकेउषासानक्तासदतानियोनौ॥दिव्ये
योषणेबृहतीसुरुक्मेधिश्रियंशुक्रपिशंदधाने॥सेष्मीयमाणेइतिवासुधापयंत्या
वितिवासीदतामितिवान्यासीदतामितिवायज्ञियेउपक्रांतेदिव्येयोषणेबृहत्योमह
त्योसुरुक्मेसुरोचनेअधिदधानेशुक्रपेशसंश्रियंशुक्रंशोचतिज्वलतिकर्मणःपेश
इतिरूपनामपिंशतेर्विपिशितंभवतिदेव्याहोतारादेव्योहोतारावयंचाग्निरसोत्तम
ध्यमस्तयोरेषाभवति ११ देव्याहोताराप्रथमासुवान्चामिमानायज्ञंमनुष्योयजध्ये॥
प्रचोदयंताविदथेषुकारुप्राचीनंज्योतिःप्रदिशादिशंतो॥देव्योहोतारोप्रथमोसुवान्चो
निर्मिमानोयज्ञंमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायप्रचोदयमानोयज्ञेषुकर्तारोपूर्वस्यां
दिशियसुव्यमितिप्रदिशंतोतिस्त्रोदेवीस्तिस्त्रोदेव्यस्तासामेषाभवति १२ आ
नोयज्ञंभारतीतूयमेत्त्विकामनुष्यदिहचेतयंती॥तिस्त्रोदेवीर्बर्हिरेदं स्योनंसरस्वती
स्वपसःसदंतु॥ऐतु नोयज्ञंभारतीक्षिप्रंभरतआदित्यस्तस्यभाइडाचमनुष्यव

नि० ३०
११

दिहचेतयमानातिस्त्रोदेव्यो बहिरिदं स्वरवं सरस्वती च स्क कर्मणि आसीदंतु त्वष्टा
तूर्णमश्रुतइति नैरुक्तास्त्रिषेर्वास्याहीति कर्मणस्त्वक्षतेर्वास्यात्करोतिकर्मणास्त
स्येषाभवति १३ यइमेधावापृथिवीजनित्रीरूपे रपिंशाद्गुवनानि विश्वा ॥ तमद्य
होतारिषिलोयजीयान्देवं त्वष्टारमिहयक्षिविद्वान् ॥ यइमेधावापृथिव्योजनयित्र्यो
रूपे रकरोद्गतानि च सर्वाणि तमद्य होतारिषिलोयजीयान्देवं त्वष्टारमिहयजवि
द्वा माध्यमिकरुत्तरे स्याद्गुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातो ग्निरिति शाकपूणिस्तस्यै
षापराभवति १४ आविष्टो वर्धते चारुरास्कृजिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ॥ उपे
त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ आविरावेदनात्तस्योवर्ध
ते चारुरास्कृचारुचरतेर्जिह्वां जीहीते रूर्ध्वं उच्छ्रितो भवति स्वयंशा आत्मयशा उप
पस्थ उपस्थान उपे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमाना सती ची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ द्यावा
पृथिव्याविति वा होरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते १५
वनस्यातिव्याप्यतस्तस्येषाभवति १६ उपावसृजत्मेन्यासमं जनेवानां पा

अ० २

रामः
११

यं क्रतुधा हवींषि॥ वनस्पतिः शमिता देवो आग्निः स्वदंतु हव्यं मधुना घृतेन॥ उ
पावसृजात्मनात्मानं समं जन्देवानामन्नमृतावृतो हवींषि काले काले वनस्पतिः
शमिता देवो आग्निरित्येते त्रयः स्वदयंतु हव्यं मधुना च घृतेन च तत्को वनस्पतिर्य
प इति काश्यप्योग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषा पराभवति १७ अंजंतित्वामध्वरे
देवयंतो वनस्पते मधुना देव्येन॥ यदूर्ध्वं स्तिष्ठाद्विषो हृत्ता हृत्क्षयो मातुरस्या
उपसृष्ट॥ अंजंतित्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना देव्येन च घृतेन च य
दूर्ध्वः स्थास्यासि द्रविणानि च नो दास्यासि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपसृष्ट उ
पसृष्टानेग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषा पराभवति १८ देवेभ्यो वनस्पते हवीं
षि हिरण्यपर्णा प्रदिवस्ते अर्थं॥ प्रदक्षिणि इशानयानि यूयं क्रतुस्य वक्षिषाधिभी
राजिष्ठैः॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णा क्रतुपर्णा पिबोपमाधे स्याद्विर
ण्यवर्णा पर्णाति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोधेयं ते प्रब्रूमां यज्ञस्य वहपाधि
भी राजिष्ठैर्जज्ञतमै रजस्वतमैस्त प्रापिष्ठतमै रिति वा तस्यैषा पराभवति १९
वनस्पते रशानयानि यूयं पिष्टतमया वयुना निविहान्॥ वहदेवत्रादिधिषो हवीं

नि० ३०
१२

विप्रचदातारममृतेषु बोचः॥ वनस्पतेरशनयानियूयस्करूपतमयावयुनानिवि
हान्प्रज्ञानानिप्रजानन्वहदेवान्यज्ञे दातुर्हवीं विप्रब्रूहि चदातारममृतेषु
देवेषु स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वावागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वा
कृतं हविर्जुहोतीति वा ता सामेषामवति २० सद्योजातो व्यामिमीत यज्ञमग्नि
देवानामभवत्पुरोगाः॥ अस्य होतुः प्रादिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदंतु दे
वाः॥ सद्योजायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निदेवानामभवत्पुरोगाम्यस्य हो
तुः प्रादिश्यतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदंतु देवा इति यजंतीतीमा आ प्री देव
ता अनुक्रांता अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा आग्नेया इत्येके २१ प्रयाजा
न्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वंतं हविषो दत्तभागं॥ घृतं स्वापां पुरुषं चोषधीना
मग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः॥ तव प्रयाजा अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वंतो ह
विषः संतु भागाः॥ तवाग्नेयज्ञो इयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमंतां प्रादिशश्च तस्त्रः॥ त
आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणं चंदो देवता इत्यपरं च
दांसि वै प्रयाजाश्चंदांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु देवता इत्यपरं मृतवो वै प्र

अ० २

रामः
१२

याजाऋतवोनुयाजाइतिचब्राह्मणंपशुदेवताइत्यपरंपशवोवैप्रयाजाःपशवोनु
याजाइतिचब्राह्मणंप्राणदेवताइत्यपरंप्राणावैप्रयाजाःप्राणावाअनुयाजाइति
चब्राह्मणमात्मदेवताइत्यपरमात्मावैप्रयाजाःआत्मावाअनुयाजाइतिचब्राह्म
णमाग्नेयाइतितुस्त्रिभिर्भक्तिमात्रमितरत्किमर्थंपुनरिदमुच्यतेयस्यैदेवतायै
हविर्गृहीतंस्यात्तांमनसाध्यायेद्वषट्करिष्यान्ति॥तिहविज्ञायतेतान्येतान्येकादशा
ग्रीस्तुक्तानितेषांवासिष्ठमात्रेयंवाध्यश्वंगात्समिदमितिना॥राशंसवंतिमेधा
तिथंदैर्घतमसंप्रेषिकमित्कभयवंस्यतो न्यानितनूनपात्वंतितनूनपात्वंति॥२२॥
इविणोदाःकस्माद्इविणोदाइविणसोमेद्यंतुतेथातआप्रियःसमिष्टोअद्यतन
नपान्नराशंसस्याजुक्तानःप्राचीनंयचस्वतीरास्वयंतीदैव्याहोतारानोयुहंय
इमेआविष्टोवनस्पतिरुपावसृजांजंतिदेवेश्वोवनस्पतेवनस्पतेरशनयास
द्योजातःप्रयाजान्मेधावेंशतिः॥२३॥इतिनेरुक्तेऽष्टमोऽध्यायः॥७॥५३॥हरिः॥ॐ
३म्अथयानिपृथिव्यायतनानिसत्वानिस्कृतिंलभंतेतान्यतोनुक्रमिष्या
मस्तेषामश्वःप्रथमागामीभवत्यश्वोव्यारव्यातस्तस्येषाभवति॥१॥अश्वो

नि० ३०
१३

का ३

योच्छास्त्रं रवं रथं हसनामुपमंत्रिणः ॥ शोपोरोमपवंतो भेदो वारिन्मंडकइच्छती द्रियं
होपरिस्त्रव ॥ अश्वो वोच्छास्त्रं रवं वोच्छास्त्रं रवं वोच्छास्त्रं रवं वोच्छास्त्रं रवं वोच्छास्त्रं रवं
ल्याणं पुण्यं स्फुटितं भवति स्फुटितं गम्यतीति वा हसैतावापातावापालयितावा
शोपमृच्छतीति वारिवारयति मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति २ मानो मित्रो व
रुणो अर्यमायुरिंद्रक्रभृक्षामरुतः परिरव्यं न ॥ यद्वाजिनो देवजा तस्य सप्तः प्र
वक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ यद्वाजिनो देवजा तस्य सप्तः सरणस्य प्रवक्ष्यामो य
ज्ञो विदथे वीर्याणि मानस्त्वं मित्रश्च वरुणाश्च अर्यमाचायुश्च वायुरयन इंद्रश्चोरु
क्षयण क्रभृणां राजेति वामरुतश्च परिरव्यं न्छ कुनिः शक्रो लोकभे तु मात्मानं श
क्रोति नदितुमिति वा शक्रोति त कितुमिति वा सर्वतः शं करोस्त्विति वा शक्रो
तेर्वा तस्यैषा भवति ३ कानि क्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयति वान्च मरिते वनावं ॥ सु
मंगलं च शकुने भवासि मात्वा चिदभिभावि श्या विदत ॥ न्यक्रंदी ज्जन्म प्रब्रुवा
णो यथास्य शब्दस्तथानामे रयति वान्च मीरयिते वनावं सुमंगलं च शकुने भ
व कल्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा गलमंगवः

अ० ३

रामः
१३

मज्जयातिपापकमितिनेरुक्तामागच्छत्वितिवामान्वत्वाकाचिदभिभूतिः सर्वतोविदुः
त्समदमर्थमभ्युहितं कपिंजलोभिवाशेतदभिवादिन्येषगर्भवति ४ भद्रं वददक्षिणतोभ
द्रमुत्तरतोवद ॥ भद्रं पुरस्तान्नोवदश्चद्रं पश्चात्कपिंजल ॥ इति सानिगदव्याख्यातागुत्सम
दोगुत्समदनोगुत्स इति मेधाविनामगुत्सातेः स्फुलिकर्मणो मंडूकामज्जकामज्जनान्मदते
वामोदतिकर्मणो मंदते वातुष्टिकर्मणो मंडयते रिति वेय्याकरणामंड एषामोक इति वामंडो
मदेवामुदेवतेषामेषाभवति ५ संवत्सरं शश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ॥ वान्वं पर्जन्यजि
न्वितां प्रमंडूका अवादिषुः ॥ संवत्सरं शश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणो ब्रुवाणा अपिवोपमार्थे
स्याद्ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वान्वं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषु मंडूका वसिष्ठो वर्षकामः पर्ज
न्यंतुष्टावतं मंडूका अन्वमोदंत समंडूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टावतदभिवादिन्येषगर्भवति ६
उपल्लवदमंडूके वर्षमावदतादुरि ॥ मध्येद्रुदस्य क्लवस्तु विगुह्य चतुरः पदः ॥ इति सा
निगदव्याख्याताश्चाअश्रुवतएनानितिवाभ्यश्रुवतएभिरितिवा तेषामेषाभवति ७
प्रावेपामाब्रुह तोमादयंति प्रवातेजा इरिणे वर्वतानाः ॥ सोमस्येवमेजवतस्य भक्षो विभीदको
जागृविर्मह्यमकान् ॥ प्रवेपिणो मामह तो विभीदकस्य फलानि मादयंति प्रवातेजाः प्रवणेजा
इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणाते रपाणं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा ॥ सोमः

नि० उ०
१४

स्येवमोजवतस्य भक्षः॥ मोजवतो मूजवति जातो मूजवान्पर्वतो मुंजवान्मुंजो विमुच्यत इषी अ० ३
कुर्ये षी केष तेर्गतिकर्मणा इयमपीतरे षी कैतस्मादेव विभीदको विभेदना ज्जागृविर्जागरणा
नमस्यमचक्षुदत्तशंसत्येनान्प्रथमयानि दत्ततराभिर्कृषेरक्षपरिदूनस्यैतदार्घ्यं वेदयंते
ग्रावाणो हंते वागृणाते वागृणाते वातेषामेषा भवति ८ अत्रैतेर्वदंतु प्रवयं वदामु ग्राव
भ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः॥ यदद्भ्यः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं धोषं भरथेन्द्राय सोमिनः॥
प्रवदंते ते प्रवदामवयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्भ्यः पर्वता अहरणीयाः सहसो
ममाशवः क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोतेर्घोषो धुष्यतेः सोमिनो यूयं स्तेति वा सोमिनो ग
हृषिति वा येन नराः प्रशस्यंते स नाराशंसो मंत्रस्तस्यैषा भवति ९ अमंदा न्तस्तोमा
प्रभरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य॥ यो मे सहस्रममिमीत सवान् तूर्तो राजा
श्रव इच्छमानः॥ अमंदा न्तस्तोमान् बालेशाननल्पान् चो बालो बलवतरि भर्तव्यो भवत्यं
वास्मा अलं भवतीति वां वास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रातिषेधव्यवहितः प्रभरे मनीष
यामनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा सिंधावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्रं
निरमिमीत सवान् तूर्तो राजा तूर्ण इति वा त्वरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः १० यज्ञ

रामः
१४

संयोगाद्राजास्तुतिं लभेत् राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानितेषां रथः प्रथमागामी भवति रथे
रंहते गतिकर्मणाः स्थिरते वसिष्यादिपरीतस्य रममाणोस्मिंस्तिष्ठतीति वारपते वीरसते
वीरस्येषा भवति ११ वनस्पते वीडुंगोहिभूया अस्मत्सखा प्रतरणाः सुवीरः ॥ गोभिः
संनद्धो असि वीळय स्वास्थाताते जयतु जेत्यानि ॥ वनस्पते दृढांगोहि भवस्मत्सखा प्र
तरणाः सुवीरः कल्याण वीरो गोभिः संनद्धो असि वीळय सेति संस्तंभ स्वास्थाताते ज
यतु जेत व्यानि दुंदुभिरिति शब्दानुकरणं दुमोभि न इति वा दुंदुभ्यते वीस्याच्छ ब्रह्म
णस्तस्येषा भवति १२ उपश्वासय पृथिवी मुतयां पुरुत्राते मनुतां विष्ठितं जंगरा ॥ स
दुंदुभे सजूरिंद्रेणा देवैर्दूराद्वीयो अपसेध शत्रून् ॥ उपश्वासय पृथिवी च दिवं च बहु
धाते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्वावरं जंगमं नयत्स दुंदुभे सह जोषणं इंद्रेणा च देवैश्च दूरा
दूरं तरमपसेध शत्रूनि शुधिरिषूणां निधानं तस्येषा भवति १३ बहूनां पिता ब
हुरस्य पुत्रश्चिश्वाकृणोति समना वगत्य ॥ इषुधिः संकाः पतनाश्च सर्वोः पृष्ठे निनद्धो
जयति प्रसूतः ॥ बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापात्रियमा
णः शब्दानुकरणं वा संकाः सन्वतेः संपूर्वाद्वा किरतेः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्या

नि० उ०
१५

ख्यातं हस्तघ्नो हस्तो हन्यते तस्येषा भवति १४ अहिरिव भोगेः पर्येति बाहुं ज्याया हिति प ३०३
रिबाधमानः ॥ हस्तघ्नो विष्वावयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परिपातु विश्वतः ॥ अहिरि
वभोगेः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधास्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्र
जानन्पुमान्पुरुषमना भवति पुंसतेर्वाभीशो बोव्यारख्याता स्तेषामेषा भवति १५ रथे
तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरोयत्रयत्रकामयते स्रवारधिः ॥ अभीशूनां महिमानं पनायतम
नः पश्चादनुयच्छति रश्मयः ॥ रथेतिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्रयत्रकामयते
स्रवारधिः कल्याणसारथि रभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्संतो नुयच्छति र
श्मयो धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो बोधन्वत्यस्मादिषवस्तस्येषा भवति १६
धन्वना गाधन्वना जिंजयेम धन्वना तीव्राः समदोजयेम ॥ धनुः शत्रोरपकामं कृणोति
धन्वना सर्वाः प्रदिशोजयेम ॥ इति सानिगदव्याख्याता समदः समदो वाक्तेः संमदो वाम
दंतेर्ज्या जयते वाजिना तेर्वा प्रजा वयतीषू निति वा तस्या एषा भवति १७ वक्ष्यंती
वेदागनी गंतिकर्णं प्रियं सरवायं परिषस्व जाना ॥ योषे वशिउः ते वितता धिधन्व ज्याइ
र यंसमने पारयंती ॥ वक्ष्यंती वा गच्छति कर्णं प्रियमिव सरवायं मिषुं परिषजमाना योषे

रामः
१५

वशिष्ठः तेशब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येष्ठं समने संग्रामे पारयंती पारं नयंती पुरिषते
र्गतिकर्मणो बध् कर्मणो वा तस्यैषा भवति १८ स्तूपर्णं वस्ते मृगो अस्या दंतो गोभिः सं
नद्धापतति प्रसूता ॥ यत्रानरः संच विचुद्रवंति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्मय सं न ॥ स्तूपर्णं व
स्त इति वा जानभिः प्रेत्य मृगमयो स्यादंतो मृगयते वी गोभिः सं नद्धापतति प्रसूतेति ॥
व्याख्यातं यत्रानराः संच विचुद्रवंति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्मय सं न तु शरणं संग्रा
मेष्वाजनीं करोत्याहुः कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यते वी णूभावाद्वा कृ पुनः प्र
काशयत्यर्थान् कशाया क्रोशते वी श्वकशाया एषा भवति १९ आजघंति सानू न्येषां
घनाऽऽप जिघ्रते ॥ अश्वाजनि प्रचेतसोश्वा न्तसमत्सु चोदया ॥ आजघंति सानू न्येषां
सरणानि सक्थीनि साक्थि संच ते रासक्तोस्मिन् काये जघनानि चोप धाति जघनं जंघ
न्यते रश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोश्वा न्तसमत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदयो लूरवलमु
रुकरं वोर्करं वोर्ध्वं रवं वो रु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदु लूरवलम भवदुरुकरं चैतदु लूरवलमित्या
चक्षते परोक्षे पोति च ब्राह्मणं तस्यैषा भवति २० यच्चिद्विलंगुहे गृह उ लूरवलक यु
ज्यसे ॥ इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः ॥ इति सानिगद व्याख्याता २१ वृषभः

नि० ३०
१६

प्रजां वर्षतीति वाति बृहतिरेत इति वात दृष कर्मा वर्षणा दृष भस्तस्ये षा भवति २२ अ० ३
न्य कं द्य न्नुपयंत ए नम मे ह्य न वृष भं मध्य आजैः ॥ ते न स्रभं वं शत वत्स सहस्रं गवां मु
द्रलः प्रधने जिगाय ॥ न्य कं द्य न्नुपयंत ए नमिति व्याख्यात म मे ह्य न वृष भं मध्य
आजै राजय न स्या जवनस्येति वाति न तं स्रभं वं राजानं भवति रतिकर्मा तद्वा स्रभं
सहस्रं गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्राम नाम प्रकीर्णान्यास्मिन्धनानि भ
वंति दुघणो दुममयो घनस्तत्रेति हासमानं वक्षते मुद्रलो भाम्यश्च क्रुषिर्वृषभं च दुघ
पां च युक्ता संग्रामे व्यवहृत्या जिं जिगाय तदभिवादिन्येष भवति २३ इमं तं पश्य
वृषभस्य युजं काष्ठायामध्ये दुघणं शयानं ॥ ये न जिगाय शत वत्स सहस्रं गवां मुद्रलः
पृतनाज्येषु ॥ इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठायामध्ये दुघणं शयानं ये न जिगा
य शत वत्स सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु पृतनाज्यमिति संग्राम नाम पृतनानाम ज
नाहा जयनाहा मुद्रलो मुद्रवान्मुद्रगिलो वामदं गिलतीति वामदं गिलो वामुदं गि
लो वामाम्यश्चोभ्रम्यश्चस्य पुत्रोभ्रम्यश्चोभ्रमयो स्याश्चा अश्वभरणाहा पितुरि
त्यन्ननाम पातेर्वापि बतेर्वाप्यायते वा तस्ये षा भवति २४ पितुं नुस्तोषं महो धर्माणां

रामः
१६

तविषी॥यस्यात्रितोव्योजसावृत्रंविपर्वमर्दयत्॥तंपितुंसोमिमहतोधारयितारं
बलस्यतविषीतिबलनामतवतेवीवृद्धिकर्मणोयस्यात्रितओजसाबलेनत्रितस्त्रि
स्तानइंद्रोवृत्रंविपर्वाणंव्यर्दयतिनद्योव्यारव्यातास्तासामेषाभवति २५ इमं
मेगंगेयमुनेसरस्वतिश्रुतुद्रिस्तोमंसत्ततापरुह्या॥असिक्न्यामरुहधेवित
स्तयाज३कीयेष्टपुह्यासुषोमया॥इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतिश्रुतुद्रिपरुह्यस्तो
ममासेवध्वमसिक्न्याचसहमरुहधेवितस्तयाचाज३कीयेष्टपुहिस्सुषोमया
चेतिसमस्तार्थेथैकपदनिरुक्तंगंगागमनाद्यमुनाप्रयुवतीगच्छतीतिवाप्रवियुतं
गच्छतीतिवासरस्वतीसरस्वद्वकनामसर्तस्तद्वतीश्रुतुद्रिश्रुद्राविषीक्षिप्रद्रावि
प्याश्रुतुनेवद्रवतीतिवेरावतीपरुह्यीत्याहुःपर्ववतीभास्वतीकुटिलगामिन्यसि
क्न्याश्रुक्कासितासितमितिवर्णानामतत्प्रतिषेधोसितंमरुहधाःसर्वानद्योमरु
तएनावर्धयंतित्वितस्ताविदग्धाविवृद्धामहाकूलाज३कीयांविपाकित्याहुर्न
जूकप्रभवावर्जुगामिनीवाविपाट्टिपाटनाहाविपाशनाहाविप्रापणाहापाशाअस्यां
व्यपाशयंतवासिष्ठस्यमुमूर्धतस्तस्माद्विपाकुच्यतेपूर्वमासीदुरुंजिरासुषोमा

नि० उ०
१७

सिंधुर्यदेनामभि प्रसूवंति नद्यः सिंधुः स्पंदनादाप आ प्रोते स्ता सामेषाभवति २६ अ० ३
आपो हिष्णामयो भुवस्तान कुर्जे दधातन ॥ मुहेरपाय चक्षसे ॥ आपो हि स्थ सरवभु
वस्तानो न्नायधत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनायौषधय ओषधयंतीति
वोषत्सेनाधयंतीति वा दोषं धयंतीति वा तस्मा मेषाभवति २७ या ओषधीः पू
र्वी जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥ मनेनु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ या ओष
धयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणियुगानि पुरा मन्येनु तद्वभ्रूणामहं बभ्रुवर्षानां हरणा
नां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति धामानि त्रेयाणि भवंति स्थानानि
नामानि जन्मानि ति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेनाद
धतीति वा रात्रिर्व्याख्याता तस्या एवाभवति २८ आरात्रि पार्थिवं रजः पितुर
प्रापि धामभिः ॥ दिवः सदां सि बृहती विति षस आत्वेषं वर्त्तते तमः ॥ आपू पुर
स्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदां सि बृहती महती विति षस आ
वर्त्तते तेषं तमो रजो रण्यान्तरण्यस्य पत्न्यं रण्यमपाणिं ग्रामो दर्मणं भवतीति

रामः
१७

वातस्याएषाभवति २६ अरण्यान्यरण्यान्यसौयात्रेवनश्यसि॥ कथाग्रामं
नष्टसिनत्वाभीरिवविंदती ३॥ अरण्यानीत्येनामामंत्रयतेयासावरण्यानि
वनानिपरावीवनश्यसिकथंग्रामंनष्टसिनत्वाभीर्विंदतीवेत्तीवःपरिभया
थेवाश्रद्धाश्रद्धानात्तस्याएषाभवति ३० श्रद्धयाग्निःसमिधयतेश्रद्धयाहू
यतेहविः॥ श्रद्धांभगस्यमूर्धनिवचसावेदयामासि॥ श्रद्धयाग्निःसाधुसमिधयते
श्रद्धयाहविःसाधुहूयतेश्रद्धांभगस्यभागधेयस्यमूर्धनिप्रधानांगेवचनेना
वेदयामःपृथिवीव्याख्यातातस्याएषाभवति ३१ स्योनापृथिविभवनृक्ष
रानिवेशनी॥ यक्षानःशर्मसप्रथः॥ सुरवानःपृथिविभवनृक्षरानिवेशन्युक्ष
रःकंटककच्छतेःकंटकःकंतपोवाकृतलेवीकंटतेवीस्याकृतिकर्मपाउकृतत
मोभवतियक्षनःशर्मयक्षंतुशरणं सर्वतःपृथ्व्याव्याख्यातातस्याएषाभवति
३२ अमीषांचित्तंप्रतिलोभयंतीगृहाणांगान्यवेपरेहि॥ अभिप्रेहिनिर्द
हहृत्सशोकैरंधेनामित्रास्तमसासन्वतां॥ अमीषांचित्तानिप्रज्ञानानिप्र
तिलोभयमानागृहाणांगान्यवेपरेह्यभिप्रेहिनिर्दहेषांहृदयानिशोकैरंधेः

नि० ३०
१८

ना मित्रास्तमसा संसेव्यंतामग्नाय्यग्नेः पत्नी तस्या एषा भवति ३३ इहं द्राणीमुप
हृयेवरुणानीं स्वस्तये॥ अग्नाय्यं सोमपीतये॥ इति सानिगदव्यारव्याता ३४ अथा
तोष्टो हं हान्युलूखलमुसले उलूखलं व्याख्यातं मुसलं मुहुः सरंतयोरेषा भवति ३५
आयजीवाजु सात माताद्यु १ ज्वा विजर्हंतः॥ हरी इवांधां सिब प्रयता॥ आयस्ये अ
नो नां संभक्ततमेते ह्यु जैर्वि क्रियेते हरी इवान्ना निभुं जाने हविर्धाने हविषां निधाने त
योरेषा भवति ३६ आवा मुपस्थं मद्रुहा देवाः सीदंतु याज्ञियाः॥ इहाद्य सोमपीतये॥
आसीदंतु वामुपस्थं मुपस्थानं मद्रोग्धव्ये इति वा याज्ञिया देवाय ज्ञं संपादिन इहाद्यः
सोमपानाय द्यावा पृथिव्यो व्याख्याते तयोरेषा भवति ३७ द्यावानः पृथिवी इ
मां सिध्रमद्यदि विस्पृशं॥ यज्ञं देवेषु यच्छतां॥ द्यावा पृथिव्यो न इमं साधनमद्यदि वि
स्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां विपाट् कुतुद्रो व्याख्याते तयोरेषा भवति ३८ प्रपर्व
तानामुशती उपस्थादश्वे इवा विषिते हासमाने॥ गावे वशुभ्रे मातरारिहाणे विपाट्
कुतुद्रो पयसा जवेते॥ पर्वतानामुपस्थादुपस्थाना दुशत्यो कामयमाने अश्वे इवा वि
मुक्ते इति वा विषमे इति वा हासमाने हासति स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावा विवशु

अ० ३

रामः
१८

श्नेशोभनेमातरोस्वारिहाणेविपाटुतुद्रोपयसाप्रजवेतेआत्मीअर्त्तन्योवारण्योवारिष-
 प्योवातयोरेषाभवति ३६ तेआचरंतीसमनेवयोषामातेवपुत्रंविभृतामुपसृष्ट॥अप-
 शत्रून्निध्पतांसंविदानेआत्मीइमेविष्फुरंतीअभिजान॥तेआचरंत्योसमनसाविवयोषे
 मातेवपुत्रंविभृतामुपसृष्टउपसृष्टानेऽपविध्पतांशत्रून्संविदानेआत्मीविमेविघ्नत्पावमि
 त्रान्कुनासीरौश्रुनोवायुःरुद्रएत्यंतरिक्षेसीरआदित्यःसरणात्तयोरेषाभवति ४० श्रुना
 सीराविमंवाचंजुषेधांयादिविचक्रथुःपयः॥तेनेमामुपसिंचतं॥इतिसानिगदव्यारब्धा
 तादेवीजोष्टीदेव्योजोषयित्रीयोद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवासस्यंचसमावेतिका
 थक्यस्तयोरेषसंग्रेषोभवति ४१ देवीजोष्टीवसुधित्तीययोरन्याघादेषांसियुयव
 दान्यावक्षदसुवायीणियजमानायवसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज॥देवीजोष्टीदेव्यो
 जोषयित्रीवसुधित्तीवसुधान्योययोरन्याघानिदेषांस्यवयावयसावहस्यन्यावसु
 निवननीयानियजमानायवसुवननायचवसुधानायचवीतांपिबेतांकामयेतांवा
 यजेतिसंग्रेषोदेवीऊर्जाकुतीदेव्याऊर्जाहान्योद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवा
 सस्यंचसमावेतिकाथक्यस्तयोरेषसंग्रेषोभवति ४२ देवीऊर्जाकुतीइषमूर्जमन्या

नि० ३०
१६

वक्षत्सग्धिंसपीतिमन्या नवेनपूर्वंदयमानास्यामपुराणेननवंतामूर्जमूर्जाकुतीकुर्जय अ०३
मानेअधातां वसुवनवसुधेयस्यवीतांयजो॥ देवीकुर्जाकुतीदेव्याकुर्जाहान्यावन्नेचर
संचावहत्यावहत्यान्यासहजग्धिंचसहपीतिंचान्या नवेनपूर्वंदयमानास्यामपुराणेनन
वंतामूर्जमूर्जाकुतीकुर्जयमानेअधातां वसुवननायचवसुधानायचवीतां पिवेतांका
मयेतांवायजेतिसंप्रेषोयजेतिसंप्रेषः ४३ अथयान्यश्वोवोक्तामानोमित्रः कनिक्कद
इदं वदसंवत्सरमुपप्लवदप्रावेपाः प्रेतेवदंत्वमेदानयज्ञसंयोगाद्न स्पतउपश्वासयवद्दी
नामहिरिवभोगेरथेतिष्ठन्धन्वागावक्ष्यंतीवस्तुपुणर्वस्तुआजघंति यान्निधित्वं वृषभोः
न्यक्कंदयान्निमंतं पितुंचिममआपोहियाओषधीराराचरपयानिश्चुद्रयास्योनामीषा
मिहेंद्राणीमथातोष्टावायुजीआवामुपसंध्यावान्नः प्रपर्वतानांतेआचरंतीश्रुनासीसेंदेवी
जोष्टीदेवीकुर्जाकुतीत्रिचत्वारिंशत् ४३ इतिनैरुक्तेनवमोऽध्यायः ९ छ ९६ हरिः ३०३
अथातोमध्यस्थानादेवतास्तासांवायुः प्रथमागामीभवतिवायुर्वातेर्वैतेर्वास्यान्नतिक्रम
णएतेरितिस्रोत्काशीविरनर्थकोवकारस्तस्यैषाभवति १ वायुवायाहिदर्शितेमेसो
माअरं कृताः॥ तेषांपाहिश्रुधीहवं॥ वायुवायाहिदर्शनीयमेसोमाअरं कृताअलंकृ
तां स्तेषांपिव शृणुनोहोनमितिकमन्यमध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभ

रामः
१६

वति २ आसस्त्राणासः शवसानमन्त्रेद्रं सचक्रैरथ्यासो अश्वाः ॥ अभिअवक्रज्यंते व
हेयुर्नृन्विन्नुवायोरमृतं विदस्येत् ॥ आसस्त्रं वांसो भिबलायमानमिंद्रं कल्याणचक्रैर
थ्यासो गायरथ्या अश्वारथस्य वोढारं क्रज्यं तक्र जुगामिनो नमभि वहेयुर्न वंचपुराण
च श्रवइत्यन्तनाम श्रूयत इति सतो वायोश्चास्य भक्षो यथानि विदस्योदितो प्रधाने
त्येके नैघंटकं वायुकर्म भयप्रधाने त्यपरं वरुणो वृणोतीति सतस्तस्यैषा भवति ॥
३ नीचीं नवारं वरुणः कबंधं प्रससर्ज रोदसी अंतरिक्षं ॥ तेन विश्वस्य सुवनस्य रा
जाय वं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमि ॥ नीचीं नद्वारं वरुणः कबंधं मेघं कवनमुदकं भवति तदास्मि
न्धीयत उदकमपि कबंधमुच्यते बंधिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च प्रसजति द्यावापृथि
व्यो चीं तारिक्षं च महत्त्वेन तेन सर्वस्य सुवनस्य राजाय वमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिं त
स्यैषा परा भवति ४ तमूषु समुना गिरापितृणां च मनमभिः ॥ नाभाकस्य प्रशक्ति
भिर्यः सिंधूनामुपोदये सप्तस्वसारमध्यमो नभस्तामन्यके समे ॥ तस्य भिषो मि
समानया गिरागीत्यास्तु स्यापितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशक्तिभिर्न
विर्नाभाको बभूवयः स्यंदमानानां मासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेव माह वाग्भिः

समथ्यमइति निरुच्यते तेषां एव भवति ॥ न भूतामन्य के स मे ॥ मापू वन्नन्य के सर्वे ये अ० ४
 नो द्विषंति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पा रुद्रो रोतीति स तौ रोरुयमाणो द्रवतीति वा
 रो दयते वा धदरुदतद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं यदरो दीतद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रवि
 कं तस्येषा भवति ५ इमा रुद्रायाः स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैष वे देवा यस्वधा व्रे ॥ अ
 षां हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरताश्रुणो तु नः ॥ इमा रुद्रा यदृधन्व
 ने गिरः क्षिप्रैष वे देवा यान्न वतेषां ढाया न्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरतश्रु
 णो तु नः स्तिग्मं तेज ते रुत्साह कर्मणा आयुधमायो धनस्तस्येषा परा भवति ६ याते
 दिद्युदवसृष्टा दिवस्पारिश्मया चरति परिसावृणक्तु नः ॥ सहस्रं ते स्वापि वा तभेषु जा
 माने स्तोकेषु तनेषु रीरिषः ॥ याते दिद्युदवसृष्टा दिवस्पारि दिवो धिदिद्युद्यते वा
 द्युते वा द्योतते वा क्षमया चरति क्षमा पृथिवी तस्यां चरति तया चरति विक्ष्मापयंती चरतीति
 वापरिवृणक्तु नः सा सहस्रं ते स्वाप्तवचनभेषु ज्यानिमानसु च पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिषस्तो
 कं तु द्यते स्तनयंत नो ते रग्निरपि रुद्र उच्यते तस्येषा भवति ७ जरा बोधता द्विवेजु वि
 शो विशेष्यु हियाय ॥ स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ जरा स्मृतिर्जरतेः स्मृतिकर्मणस्तं बोधतया

बोधायितरिति वा तादिविदितलुरुमनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं
मिंद्रं इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेदे वे
द्रवतीति वेदे रमत इति वेधे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समेधं स्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञा
यत इदं करणादिसाग्रयण इदं दर्शनादित्योपमन्यवेदं देवेभ्यः कर्मणा इच्छन्नां दारयि
ता वा द्रावयिता वा दरायिता च यज्वनांतस्येषा भवति ८ अदं रूत्समसृजो विरवानि
त्वमर्णवान्बद्धधानाऽं अरम्याः ॥ महान्तमिंद्रपर्वतं वियद्दः सृजो विधारा अवदानं वं हं न
अदृणा उत्समुत्स उत्सरणाद्दोत्सदनाद्दोत्स्यदनाद्दोनत्ते वा व्यसृजो स्य रवानित्वमर्ण
वानर्णस्वत एता न्माध्यामिका न्तं स्तयाया न्वावध्यमानानरम्या रम्यातिः संयमन क
र्मा विसर्जन कर्मा वा महान्तमिंद्रपर्वतं मेघं यद्यदृणो र्व्यसृजो स्य धारा अवहनेन दान
वंदान कर्माणांतस्येषा परा भवति ९ योजात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना
पर्यभूषत् ॥ यस्य शुभाद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्यास्य मद्भासजना स इंद्रः ॥ योजायमा
न एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात्यर्यं रक्षदत्यक्रा
मदिति वा यस्य बलाद्या वा पृथिव्या वप्य विभीतां नृम्यास्य मद्भावलस्य महत्वेन

नि० ३०
२१

सजनासद्वृत्त्युपेक्षार्थस्य प्रीतिर्भवत्पारव्यानसंयुक्ता पर्जन्यस्तृपेराद्यंतविपरी अ० ४
तस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानां तस्यैषा भवति ॥
१० विवृक्षान् हंति रक्षसो विश्वा विभायु भुवनं महावधात् ॥ उताना गा ईषते
वृष्ट्या वतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हंति दुष्कृतः ॥ विहंति वृक्षान् विहंति च रक्षांसि सर्वाणि
चास्माद्भूतानि विभ्याति महावधो मिहान्यस्य वेधोऽप्यनपूराधो भीतः पलायते वर्षक
र्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हंति दुष्कृतः पापकृतो बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा
तस्यैषा भवति ११ अश्नापि नद्धं मधुपर्यपश्यन्मत्स्यं नदीन उदनिक्षियंतं ॥ निष्पृज्ज
भारवमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ अशनवता मेघेनापि नद्धं मधुपर्यप
श्यन्मत्स्यामि वदीन उदके निवसंतं निर्जहार तच्च मसामिव वृक्षाच्च मसः कस्माच्च मस्य
स्मान्निति बृहस्पतिर्विरवेणाशब्देन विकृत्य ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयि
ता वा तस्यैषा भवति १२ अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमुभियमोजसा
तृणात् ॥ तमेव विश्वेऽपि रेस्वर्दशो ब्रह्मसाकं सिंसिचुरुत्समाद्रिणां ॥ अशनवतमा
स्यंदनवतं मवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमुभियमोजसा बिलेनाभ्यतृणात्तमेव

रामः
२१

सर्वेपि बंतिरश्मयः सूर्यदृशो बद्धेन सहसिं वंत्समुद्रिणमुदकवंतं १३ क्षेत्रस्य प
तिः क्षेत्रं क्षियते निर्वासकर्मणस्तस्य पातावापाकयितावातस्येष्वाभवति १४ क्षे
त्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ॥ गामश्च पोषयि ॥ त्वासनो मृळातीदृशे ॥ क्षेत्र
स्य पतिना वयं सहितेनेव जयामो गामश्च पुष्टं पोषयित्वा हरेति सनो मृळातीदृशे ॥
बलेन बाधनेन वा मृळातिर्दानकर्मात् तस्येष्वापराभवति १५ क्षेत्रस्य पते मधुमेतमूर्मि
धेनुरिव पयो अस्मास्मधुक्ष्व ॥ मधुश्चुतं घृतमिव स्फूतमृतस्य नः पतयो मृळयंतु ॥ क्षेत्र
स्य पते मधुमेतमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मास्मधुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं स्फूतमृतस्य
नः पातारो वा पाकयितारो वा मृळयंतु मृळयति रूपदया कर्मा पूजा कर्मा वा तद्यत्समा
न्यामूर्मि समाना भिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं मधुमेतं मधुश्चुतमिति यथा
यदेव समाने पादे समाना भिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरं हिरण्यरूपः सा हि
रण्यसंहितित्यथा यथा कथान्विशेषो जामि भवतीत्यपरं ॥ मंडूका इवोदकान् मंडूका
उदकादिवेति यथा ॥ वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसते निर्वासकर्मणस्तस्य पातावापाकयिता
वातस्येष्वाभवति १६ अमीव हा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्या विशं न् ॥ सर्वास्म शोव

नि० उ०
२२

एधिनः॥ अभ्यमनहावास्तोष्यते सर्वाणि रूपाण्या विशन्तस्सर्वानः सुसुखबोभवशेव अ० ४
इति सुखनामा शिष्यतेर्वकारो नाम करणो तस्मांतरोपालिङ्गी विभाषितगुणाः शिवमि
त्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते तत्तदेव ता भवति॥ रूपं रूपं मधुवा बोभवी तीत्यापि
निगमो भवति वाचस्पतिर्वचः पातो वा पालयिता वा तस्यैषा भवति १७ पुनरेहि
वाचस्पते देवे नमनसा सह॥ वसोष्यते निरामयमय्येव तन्वं १ मम॥ इति सानिगदव्या
ख्याता पात्रपात्रनूनप्राव्याख्या तस्तस्यैषा भवति १८ यो अनिधो दीदयदश्च १ त
र्ये विप्रास ईळते अध्वरेषु॥ अपान्नपान्मधुमतीरपोदायाभिरिंद्रो वा वृधे वीर्यायः
योनिधो दीदयदीप्यते भ्यंतरमश्रुयं मेधाविनः स्तुवंति यज्ञेषु सोपान्नपान्मधु
मतीरपोदेहाभिषवाय याभिरिंद्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे यमो यच्छतीति स त
स्तस्यैषा भवति १९ परेयिवांसं प्रवतो महीरनुबद्धभ्यः पंथामनुपस्पशानं॥ वैव
स्वतंसंगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य॥ परेयिवांसं पर्यागतवतं प्रवत
उद्धतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बद्धभ्यः पंथानमनुपस्याशयमानं वैवस्वतंसंगम
ना नं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्यति दुवस्यतीराधोतिकर्मा गिरापियम उच्यते

रामः
२२

तमेतां चोनुप्रवदंति २० सेने वसुष्मामं दधात्यस्तुर्नदिद्युत्वे पप्रतीका ॥ यमो हजा
तो यमो जनितं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं नगावो नक्षंत
इदं ॥ इति द्विपदाः सेने वसुष्मामं वा बलं वा दधात्यस्तु रिवदिद्युत्वे पप्रतीका भय
प्रतीका बल प्रतीका यशः प्रतीका महा प्रतीका दीप्त प्रतीका वा ॥ यमो हजा त इंद्रेण स
ह संगतः ॥ यमा विहे हमा तरे त्यापि निगमो भवति यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो जा
रः कनीनां जरायिता कन्यानां पतिर्जनीनां प्रालयिता जायानां तस्य धाना हियः संयो
जन भवति ॥ तृतीयो अग्निष्तेपातिरित्यापि निगमो भवति तं वश्चराथा चरं त्यापश्चादु
त्या वसत्या च निवसं त्योषधादु स्यास्तं यथा गाव आमुवंति तथा मुयामे इंसमृद्धं
भोगेर्मित्रः प्रमीते स्त्रायते संमिन्वानो द्रवतीति वामे दयते वीतस्ये वा भवति २१ मि
त्रो जनान् यातयति ब्रूवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ॥ मित्रः कुलीरनिमिषा
भिवृष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जु होत ॥ मित्रो जनान् यातयति ब्रूवाणः शब्दं कुर्व
मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च मित्रः कुलीरनिमिषन्नाभि विपश्यतीति कु
ष्टय इति मनुष्यनाम कर्म वंतो भवन्ति विकृष्ट देहा वा मित्राय हव्यं घृतवज्जु होत

नि० ३०
२३

तिव्याख्यातं कृत्वा होतिर्दानकर्माकः कमनो वाक्रमणो वा स्फुरवो वा तस्यैषा भवति २२ अ० ४
हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥ सदाधारपृथिवी द्यामुते मां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ हिरण्यगर्भो हिरण्यमयोगर्भो हिरण्यमयोगर्भो स्येति वागर्भो
गृभेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थो निति वायदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्णातेत्यगर्भो
भवति समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयाति पृथिवीं च दिवं च कस्मै देवाय
हविषा विधेम इति व्याख्यातं विधतिर्दानकर्मा सरस्वान् व्याख्यातस्तस्यैषा भवति २३
यत्ते सरस्व कुर्म यो मधुमंतो घृतश्रुतः ॥ तेभिर्नो विता भव ॥ इति सानिगद व्याख्याता २४
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता तस्यैषा भवति २५ विश्वकर्मा विमना आदि हया धाता विधा
ता परमो तसं दृक् ॥ तेषामिष्टानि सामिषामदंति यत्रा सप्त रूषीन् पर एकमाहुः ॥ विश्वकर्मा
विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सं दृष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वाकां तानि
वाक्कां तानि वागता नि वामतानि वानतानि वाहिः सहसं मोदंते यत्रैतानि सप्त रूषीणां
निज्योतीषितेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतास्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदेवतमथाध्यात्मं विश्व
कर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सं दर्शयितुं द्रियाणां मेषामिष्टानि

रामः
२३

४ यद्माविष्वाभुवनानि जुह्वदिति ४

वाकांतानि वाक्रांतानि वागतानि वामतानि वानतानि वान्नेन सहसं मोदंते यत्रेमानि स
सऋषीणानीन्द्रियाप्येभ्यः परात्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यात्मे गतिमाचरेत्तत्रेति
हासमाचक्षते विश्वकर्मभौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुह्वान्चकार स आत्मानम
प्यंततो जुह्वान्चकार तदभिवादिन्येष गर्भवति तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय २६ वि
श्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुतद्यां ॥ मुह्यंते न्ये अभितोजना स इहा
स्माकं मघवास्तूरिरस्तु ॥ विश्वकर्मन् हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च मुह्यं
त्यन्ये अभितोजेनाः सपत्ना इहास्माकं मघवास्तूरिरस्तु प्रज्ञाता ताक्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्या
तस्तीर्णे तारिक्षेक्षयति तूर्णमर्थं रक्षत्यश्रोतेर्वा तस्येष्वाभवति २७ यमृषुवाजि
नंदे वजूतं सहा वानंतं हतारं रथानां ॥ अरिष्टनेमिं पृतनाजमायुं स्वस्तये ताक्ष्यं मि
हाहुवेम ॥ तं भृशमन्तवंतं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वंतं ता
रथितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमायुं स्वस्तये ताक्ष्यं मिह हृदये मेति कमन्यं
मध्यमा देवमवक्ष्यते स्येष्वापरा भवति २८ सद्यश्चिद्यः शर्वसापंच कृषीः सूर्य इव
ज्योतिष्वापस्ततानां ॥ सहस्रसाः शतसा अस्परं हिर्नस्मा वरंते युवतिर्न शर्यामि ॥ स

४ संश्लिष्टानां अभिप्रयंतु नरोऽग्निरूपाः॥ त्वयामन्यो सरथमारुह्य रुजंतो हर्षमाणा सोऽधृषिता मरुत्वास्तिग्मेष्वप्युच

धा
नि० ३०
२४

द्योपियः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पंचमनुष्यजातानि सहस्र सानिनीश आ० ४
तसानि न्यस्य सागतिर्नस्मै नां वारयंति प्रयुवतीमिव शर्मयीमिषुं मन्युर्मन्यते दृष्टिक
र्मणः क्रोधकर्मणो बधकर्मणो वा मन्युं तस्मादिष्यस्तस्येषा भवति २९ त्वयामन्यो
सरथमारुजंतो हर्षमाणा सोऽधृषिता मरुत्वाः॥ तिग्मे ष्वप्युधौ नि संश्लिश्यमाना
अभिप्रयंतु नरोऽग्निरूपाऽग्निकर्माणाः संनद्धैः कवचिन इति वा दधिका व्याख्यात
स्तस्येषा भवति ३० आदधिकाः शवसा पंचकृषीः सूर्य इव ज्योतिषा पस्तानां स
हस्रसाः शतसा वा ज्यवीं पूणक्तुमध्वासमिमा वचोसि॥ आतनोति दधिकाः शवसा
बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पंचमनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वा जीवे जनवा
नर्वरणवान् संपूणक्तुनो मधुनो दकेन वचनानीमानीति मधुधमतेर्विपरीतस्य सवि
ता सर्वस्य प्रसाविता तस्येषा भवति ३१ सविता यंत्रैः पृथिवी मरम्या दस्कं भूने स
विता द्यामदं हत॥ अश्वमिवाधुक्षु निमंतारि क्षेम तर्त्तं बद्धं सविता समुद्रं॥ सविता
यंत्रैः पृथिवी मरमय दनारंभणं तारि क्षे सविता द्यामदं हतं अश्वमिवाधुक्षु निमंतारि
क्षे मेघं बद्धं मत्तर्त्तं बद्धं मत्तर्त्तं इति वा त्वरमाण इति वा सविता समुद्रितारमितीक

रामः
२४

मन्यं मध्यमा देवमवक्ष्यदादित्योपि सवितो न्यते तथा च हेरण्यस्तूपे स्तुतो न्वहिरण्यस्तूप
पक्रषिरिदं स्तुतं प्रोवाच तदाभिवादिन्येष गर्भवाति ३२ हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथा त्वांगि
रसो जुह्वे वाजे आस्मिन् ॥ एवात्वा न्वन्नवसे वंदमानः सोमस्ये वांशुं प्रति जागराहं ॥ हिर
ण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो स्येति वा स्तूपः स्थायले संघातः सवितुर्य
था त्वांगिरसो जुह्वे वाजे नोस्मिन्नेवं त्वा न्वन्नवनाय वंदमानः सोमस्ये वांशुं प्रति जागम्य
हं त्वष्टा व्याख्यातस्तस्येषा भवति ३३ देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोष प्रजाः पुरुधा
जजान ॥ इमान् च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानां मस्करत्नमेकं ॥ देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः
पोषति प्रजारसानुप्रदानेन बहुधा चैवाज नयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य मह
त्वास्मै देवानां मस्करत्नमेकं प्रज्ञावत्त्वं वा नवत्त्वं वापि वा स्फुरिति प्रज्ञानां मास्यत्यनर्थानि
स्ताश्वास्यामर्था अस्फुरत्वादि लुप्तं वा तो वा तीति सतस्तस्येषा भवति ३४ वात आवा
तुभे षु जंशं भुमयो भुनो हृदे ॥ प्रण आयुं पितारिषत् ॥ वात आवा तुभे षु ज्यानि शं भुम
यो भुच नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयुरग्निव्याख्यातस्तस्येषा भवति ३५ प्रतिस्यं
चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ॥ मरुद्भिर्गन् आगहि ॥ तं प्रति चारुमध्वरं सोमपा ना

नि० ३०
२५

यप्रदूयसे सोग्ने मरुद्भिः सहा गच्छेति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्येषा पराभवति ३६ अ० ४
अभित्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ॥ मरुद्भि रग्न आगहि ॥ अभिसृजामि त्वा पूर्व
पीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोम मयं सोग्ने मरुद्भिः सहा गच्छेति ३७ वेनो वेन तेः
कांतिकर्मणास्तस्येषा भवति ३८ अयं वेन श्वोदयत्सृष्टिगर्भा ज्योतिर्जरायूरजः
सो विमाने ॥ इममपांसंगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रामाति भीरि हंति ॥ अयं वेन श्वोदयत्सृ-
ष्टिगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुः स्थानीयं भ-
वति जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वेममपांसंगमने सूर्यस्य च शिशुमि-
व विप्रामाति भीरि हंति लिहंति स्तुवंति वर्धयंति पूजयंतीति वा शिशुः शंसनीयो
भवति शिशूतेर्वीस्यादानकर्मणाश्चिरलब्धोगर्भो भवत्यसुनीतिरस्तु नयति त-
स्येषा भवति ३९ अस्कनीते मनो अस्मा सुधारय जीवा त्वे सुप्रतिरानु आयुः ॥
रारंधिनः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं त्वं वर्धयस्व ॥ अस्कनीते मनो अस्मा सुधारय ॥
निरंजीवनाय प्रवर्धय च न आयूरंधय च नः सूर्यस्य संदर्शनाय रधपतिर्वशाग-
मने पिदश्यते ॥ मारुधामाद्विषते सोम राजानि स्यपि निगमो भवति घृतेन त्वमा-

रामः
२५

त्मानं तन्वं वर्धयस्व तौ व्याख्यातस्तस्येवाभवति ४० ऋतस्य हि श्रु रुधः संति पूर्व ३ ऋ
 तस्य धीतिर्वीजिनानि हन्ति ॥ ऋतस्य श्लोको बोधिराततर्द्धकर्णा बुधानः शुचमान आ-
 योः ॥ ऋतस्य हि श्रु रुधः संति पूर्व ३ ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्ति ऋतस्य श्लोको बो-
 धिरस्यापि कर्णा वातुणातिबधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन् दीप्यमान श्रोत्रो रयन
 समनुष्यस्य ज्योतिषो बोदकस्य वैदुरिंधेरुनत्तेर्वीतस्येवाभवति ४१ प्रतद्वोचेयं
 भव्यायेद्वेहव्यो नय इषवान्मन्मरेजति रक्षो हामन्मरेजति ॥ स्वयं सो अस्मदग्नि
 दो वधेरजेत दुर्मतिं ॥ अवस्त्रवेदघशं सो वत रमवक्षुद्रमिव स्त्रवेत् ॥ प्रब्रवीमि त
 द्रव्यायेद्वेहवना ह इव य इषवानन्तवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति र
 क्षो हान्च बले न रेजयति स्वयं सो स्मदग्नि निदि तारं वधेरजेत दुर्मतिं ॥ अवस्त्रवे
 दघशं सस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्त्रवेदभ्यासेभ्यां समर्थं मन्यंते यथा होद
 शनीया होदर्शनीयेति तत्परुच्छेपस्य शीलं परुच्छेपः पर्ववच्छेपः परुषि परु
 षि शेषोऽस्येति वेतीमानि सप्तविंशतिनाम धेयान्यनुक्रांतानि सूक्तभांजिहविभां

देवता

नि० ३०
२६

जितेषामेतान्यहविर्भाजिवेनोक्तनीतिर्चरत इंदुः प्रजापतिः प्रजानां पातावापालयिता अ० ४
वातस्येषाभवति ४२ प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परिता वपन्व ॥ यत्का
मास्तेजुः कुमस्तनो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ प्रजापते नहि त्वदेतान्यन्यः
सर्वाणि ज्ञातानि तानि परिबभूव यत्का मास्तेजुः कुमस्तनो अस्तु वयं स्याम पतयो
रयीणामिह्याशीरहिर्वारव्या तस्तस्येषाभवति ४३ अजामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने
नदीनां रजः कृषीदं नृणां अश्वजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजः सूदकेषु सीदन्
बुध्ने मंतरिक्षं ब्रह्मास्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद्बुध्ने मेतस्मादेव ब्रह्मा अ-
स्मिन्धृताः प्राणा इति योहिः सबुध्पो बुध्ने मंतरिक्षं तन्निवासा तस्येषाभवति ॥
४४ मानोहिर्बुध्पो रिषे धाम्नायज्ञो अस्यास्त्रिधृता योः ॥ मानोहिर्बुध्पो रिषे
धाम्नायज्ञो रिषे धाम्नायज्ञो अस्यास्त्रिधृता योः ॥ मानोहिर्बुध्पो रिषे
४५ एकः स्रपर्णः ससमुद्रमाविश स इदं विश्वं भुवनं विचरेत् ॥ तं पाकेन मनसा पश्य
मंतितस्तं भ्रातारो ऽहं स उरु ऽहं मातरं ॥ एकः स्रपर्णः ससमुद्रमाविशति स इमा
नि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसा पश्य मंतित इत्युषेर्दृष्टार्थस्य प्री

रामः
२६

वि. १

तिर्भवत्यारव्यानसंयुक्तांतमातारेऽपि वागेषामाध्यमिकास्तुमातरंरेऽपि पुरुरव
बहुधारोक्तयते तस्यैषाभवति ४६ समस्मि जायमान आसतु ग्नाउते मवर्धन्त
द्यः १ स्वर्गर्त्ताः ॥ महेय त्वा पुरुरवोरणायावर्धयन्त्यहत्याय देवाः ॥ समासता
स्मि जायमाने ग्नागमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्धयन्त्यहत्याय देवाः ॥ स्वयं
गामिन्यो महते च यत्वा पुरुरवोरणायाय रमणीयाय संग्रामायावर्धयन्त्यहत्याय
च देवा देवाः ४७ अथातो मध्यस्थानावायवाया ह्यास स्राणा सोनीचीनवारं
तमृषिमारुद्राय याते दिद्युज्जरा बोधाददयो जातो विवृक्षानश्चापिन इमश्मास्य
मवतं क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रस्य पतिना क्षेत्रस्य पतेऽमी वहा पुनरेहियो अनिध्नः परेयि
वांसंसेने वसुष्मि त्रोजनाहिरण्यगर्भेयेते सरस्वो विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता विश्व
कर्मा विमना विश्वकर्म नृहविषा त्पमृषु सद्यश्चि च यामन्यो आदधिकाः सविता हि
रण्यस्तपो देवस्त्वष्टा वात आवातु प्रतिस्यमभित्वा वेनो वेन ते रयं वेनो स्फुनीतं कृतस्य
हि प्रतदो वेयं प्रजापतेऽहामुक्थेर्मानो हिरेकः संपूर्णः समास्मिन्सप्तवत्वारिंशत्
४७ इति नेरुक्ते दशमोऽध्यायः १० क १४३ हरिः ३०३ म श्येनो व्याख्यातस्तस्यै

नि० ३०
२७

राभवति ॥ १ ॥ आदाय श्येनो अभरत् सोमं सहस्रं सवां अयुतं च साकं ॥ अत्रापुनं अ० ५
धिरजहादराती मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ आदाय श्येनो हरत् सोमं सहस्रं सवानयुतं
च सहस्रं सहस्रं साव्यमाभिप्रेत्य तत्रायुतं सोममक्षस्तत्संबंधेनायुतं दक्षिणा
इति वा तत्रपुनं धिरजहादमित्रानदानेनिति वा मदे सोमस्य मूरा अमूर इत्येदे च सू
क्तं सोमपानेन च स्तुतं स्तुतस्मादिंद्रं मन्यंत ओषधिः सोमः स्फुनो ते र्यदेन माभिषुषवंति ब
हुल मस्य नेघं दुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन तस्य पावमानीषु निदर्शना यो दा हरि
ष्यामः २ स्वादिषु यामदिषु यापवस्व सोमधारया ॥ इंद्राय पातवे स्तुतः ॥ इति सानिग
द्वारव्याताथेषापराभवति चंद्रमसो वै तस्य वा ३ सोमं मन्यते पापिवानूयत्सं पिंषं
स्योषधिं ॥ सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ सोमं मन्यते पापिवानूयत्सं पिं
षं त्योषधिमिति वृथा स्तुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्च
नाय ज्वेत्पथि य इमथाधि देवतं सोमं मन्यते पापिवानूयत्सं पिंषं त्योषधिमिति यजुः
स्तुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चंद्रमसं न तस्याश्नाति कश्चन देव इत्यथेषाप
राभवति चंद्रमसो वै तस्य वा ४ यत्वा देव प्रापि बंति तत आप्यायसे पुनः ॥ वायुः सोम

रामः
२७

स्वरक्षितासमानां मास आकृतिः ॥ यत्त्वादेव प्रपि बंति तत आप्याय सेपुन रिति नाराशंसा
 नभिप्रेत्य पूर्वपक्षा परपक्षा विति वा वायुः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साह
 चर्या द्रस हरणा ह्यसमानां संवत्सराणां मास आकृतिः सोमो रूपविशेषे रोषधिश्चंद्रमा वा
 चंद्रमाश्चायं द्रमति चंद्रो माता चांद्रमानमस्येति चंद्रश्चंद्रलेः कांति कर्मणश्चंद्रनमिस्यस्य
 भवति चारुद्रमतिचिरं द्रमति चमेर्वा पूर्वचारुद्रचेर्विपरीतस्य तस्यैषा भवति ५ नवोन
 वो भवति जायमानो द्वां केतुरुषसामेत्यग्रं ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्याय न्य चंद्रमास्ति रते
 दीर्घमायुः ॥ नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्या द्वां केतुरुषसामेत्यग्रं
 मित्यपरपक्षांतमभिप्रेत्यादित्यदेवतो द्वितीयः पाद इत्येके भागं देवेभ्यो विदधात्याय नि
 त्यर्धमासे ज्यामभिप्रेत्य प्रवर्धयते चंद्रमा दीर्घमायुर्मृत्फमोरयतीति सतो मृतं व्याव
 यतीति वा शतबलाक्षो मोक्षल्यस्तस्यैषा भवति ६ परं मृत्यो अनुपरोहि पंथां यस्ते
 स्व इतरो देवमानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमिमानः प्रजां रीरिषो मोते वीरान् ॥ प
 रं मृत्यो ध्रुवमृत्यो ध्रुवपरोहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृतं व्यावयते भवति मृत्यो मदेवा
 मुदेवा तेषामेषा भवति ७ तेषामिह्या समरणां शिमीवतो रिंद्रा बिहूस्तपावामुरु

वा ४

नि० ३०
२८

व्याप्ति॥ यामर्त्याय प्रतिधीयमानमिच्छुः शानो रस्तु रसनामुरुष्यथः॥ इति सगनिगदव्या अ० ५
ख्याता विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ८ प्रवोमुहमंदमानायां धसो नवी विश्वानराय
विश्वाभुवे॥ इन्द्रस्य यस्य स्मरं वंसहो महि श्रवो नृम्यां चरो दसी सपूर्यतः॥ प्रार्चत यूयं स्मृतिं भ
हते धसो नृम्यां दाने मंदमानाय मोदमानाय स्तुयमानाय शब्दाय्यमापेति वा विश्वानराय सर्ववि ना ४
भूता ये इन्द्रस्य यस्य प्रीतो स्मरं हृलं महश्च श्रवणीयं यशो नृम्यां च वलं नृनतं द्यावा पृथिव्यो वः प
रिचरत इति कमन्यं मध्यमा देवमवश्यं तस्यैषा परा भवति ९ उदुज्योतिरमृतं विश्वजन्यं
विश्वानरः सविता देवो अश्रेतः॥ उदशि श्रयज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इ
ति धाता सर्वस्य विधाता तस्यैषा भवति १० धाता ददातु दाश्रुषे प्राची जीवा तु महिती॥
वयं देवस्य धीमहि स्मृतिं सत्यधर्मणाः॥ धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकां मनुष्यक्षीणां
वयं देवस्य धीमहि स्मृतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणां विधाता धात्रा व्याख्यातस्तस्यै
षा निपातो भवति बहुदेवतायामावि ११ सोमस्य राहो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनु
मत्या उशर्मणि॥ तवाहमद्यमघवन्नुपस्तुतो धातुर्विधातः कलशा उं अभक्षय॥ इत्येता
भिर्देवताभिरभिप्रस्तुतः सोमकलशानभक्षयामिति कलशः कस्मात्कला अस्मिन्कुरते

रामः
२८

मात्राः कलिश्चकलाश्चकिरतेर्विकीर्णा मात्राः १२ अथातोमध्यस्थानादेवगणस्तेषां
मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति मरुतो मितरा विणो वामितरो चिनो वामह द्रवन्तीति वा
लेषामेषा भवति १३ आविद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात क्रष्टिमद्भिरेश्वपणैः ॥ आ
वर्षिष्ठयान इषावयो नप सता सुमायाः ॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्केः स्वचने रिति वा स्वर्च
ने रिति वा स्वर्चिभिरिति वारथेरायात क्रष्टिमद्भिरेश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नो न्नेन
वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्मणो वा कल्याणप्रज्ञा वारुद्रा व्याख्याता स्तेषामे
षा भवति १४ आरुद्रास इन्द्रवतः सजोष सोहिरण्यरथाः सुवितायुगंतन ॥ इयं वो
अस्मत्प्रतिहर्यते मतिस्तुल्लजं नदिव उत्सा उदन्यवे ॥ आगच्छत रुद्रा इंद्रेण सह जोष
णाः सुविताय कर्मण इयं वो स्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तुल्लज इव दिव उत्सा उद
न्यवे तुल्लु कृतप्यते रुदन्यु रुदन्यते र्क भवतु रुभांतीति वर्त्ते नभांतीति वर्त्ते नभवं
तीति वा तेषामेषा भवति १५ विष्णुशमीतरणित्वेन वा घतो मर्त्ता सः संतो अम
तत्वमानश्रुः ॥ सोधन्वना क्रुभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीलिभिः ॥
कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वामर्त्ता सः संतो मृतत्वमानशिरे सो

नि० ३०
२६

धन्वनाक्रभवः सूररव्यानावासरप्रज्ञावासंवत्सरे समष्ट्यंतधीतिभिः कर्मभिर्ऋतु
विभवावाजइतिस्फुधन्वनआंगिरसस्यत्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषांप्रथमोत्तमाभ्यां बहु
वन्तिगमाभवन्तिनमध्यमेनतदेतदृषोश्चबहुवचनेनचमस्यचसंस्तवेनबहूनिदश
तयीषुसूक्तानिभवंत्यादित्यरश्मयोप्युपवउच्यंते॥अगोह्यस्ययदसस्तनागृहेत
दद्येदमभवोनानुगच्छथा॥अगोह्यआदित्योगृहनीयस्तस्ययदस्त्वपथगृहेयावत्त
त्रभवथनतावदिहभवथेत्यंगिरसोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति १६ विरूपास
इदृषयस्तइजं श्रीरवेपसः॥तेअंगिरसःसूनवस्तेअग्नेःपरिजहिरे॥बहुस्तपात्र
षयस्तेगंभीरकर्माणोवागंभीरप्रज्ञावातेंगिरसःपुत्रास्तेग्नेरधिजहिरइत्याग्नि
जन्मपितरोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति १७ उदीरतामवरउत्परासउन्मध्यमाः
पितरःसोम्यासः॥असुंयईयुरवकाऋतज्ञास्तेनोवैतुपितरोहवेषु॥उदीरतामव
रउदीरतापरउदीरतामध्यमाःपितरःसोम्याःसोमसंपादिनस्तेसंयेप्राणमन्वी
युरवकाअनमित्राःसत्यज्ञावायज्ञज्ञावातेनआगच्छंतुपितरोहानेषुमाध्यमिकोय
मइत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्येतृन्मन्यंतेंगिरसोव्याख्याताःपितरोव्याख्या

अ० ५

स

रामः

२६

ताभृगवोव्याख्याता अथर्वाणोथनवंतः सर्वतिश्वरतिकर्मातत्प्रतिषेधस्तेषामेषासा
धारणाभवति १८ अंगिरसोनः पितरो नवग्वा अथर्वाणोभृगवः सोम्यासः ॥ तेषां वयं
सुमतो याज्ञिया नामपि भृगुसोमनसे स्याम ॥ अंगिरसोनः पितरो नवगत योनवनीतग
तयो वाथर्वाणोभृगवः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेषां वयं सुमतो कल्पाण्यां मतो याज्ञिया
नामपि तेषां भृगुसोमदनीये भाजनवति वा कल्पाणो मनसि स्यामेति माध्यमिको देवगण
इति नैरुक्ताः पितर इत्यारव्यानमथाप्युषयः स्तुयन्ते १९ सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां
समुद्रस्येव महिमा गभीरः ॥ वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वा सिद्धा अन्वेत वेवः ॥ इति य
था आह्या आनोते तेषामेष निपाते भवत्येन्द्रा मन्त्रि २० स्तुषेय्यं पुरुवर्षं समुश्व
मिनतममास्य मास्यानां ॥ आदर्षते शवसा सप्तदानून् प्रसाक्षते प्रतिमानानि भृशः ॥ स्तो
तव्यं बहु रूपं पुरुभूतभीश्वरतममास्य मास्यानां मादृणाति यः शवसा बलेन सप्त
दातु निति वा सप्तदानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहु नि साक्षति रात्रोतिकर्मा
२१ अथातो मध्यस्थानास्त्रियरुना सामादितिः प्रथमा गामिनी भवत्यदिति व्यारव्या
ता तस्या एषा भवति २२ दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजानामिन्द्रावरुणा विवासासि ॥

नि० ३०
३०

अतर्तपंथाः पुरुरथो अयमासप्तहोताविषुरुपेषु जन्मसु ॥ दक्षस्य वादिते जन्मनि ब्रते क
र्मणिराजानो मित्रावरुणोपरिचरसि विवासतिः परिचर्यायां हविष्माऽऽविवासतीत्या
शास्तेर्वीतर्तपंथा अत्वरमाण पंथा ब्रह्मरथार्यमादित्योरीनियच्छेति सप्तहोता सप्तासैरे
श्मयोरसानभि संनामयंति सप्तेन मृषयः स्तुवंतीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसु दयेष्वा
दित्यो दक्ष इत्यादुरादित्यमध्ये च स्तुतो दितिर्दाक्षायणी ॥ अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददि
तिः परीति च तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानो स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणोतरेतरज
न्मानो स्यातामितरेतरप्रकृती आग्निरप्यदितिरुच्यते तस्यैषा भवति २३ यस्मै त्वं सु
द्रविणो ददाशेनागास्त्वमादिते सर्वताता ॥ यं भद्रेण शवसानो दद्यात्सि प्रजावताराध
साते स्याम ॥ यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्य नागास्त्वमनपराधत्वंमादिते सर्वास्तु कर्मत
तिष्ठाग आडः पूर्वाङ्गमेरेन एतेः किल्बिषां किल्बिषं दत्तकर्मणोऽक्षयं कीर्तिमस्य भि
नतीति वा यं भद्रेण शवसानो बलेन चोदयसि प्रजावतान् चराधसाधनेन ते वयमिह स्या
मेति सरमा सरणात्तस्यां भवति २४ किमिच्छंती सरमा प्रेदमान इहूरह्यध्वा जगुरिः
परान्वेः ॥ कास्मो हितिः कापरितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ किमिच्छंती सर

अ० ५

रामः
३०

मेदं प्राणदूहरे ह्यध्वाजगुरिर्जगम्यतेः परां च नैरचितः का तेस्मात्स्वर्थाहितिरासीत्किं परि
तकनं परितक्म्यारात्रिः परितएनांतकम तक्मेत्फ ह्नुनाम तक्त इति सतः कथं रसाया
अतरः पयांसीति रसानदी रसतेः शब्दकर्मणः कथं रसानितान्युदकानीति वा देवशुनी
द्रोणप्राहिता पाणिभिरस्फुरैः समूह इत्यारव्यानं सरस्वती व्याख्याता तस्या एषा भवति।
२५ पावकानः सरस्वती वाजे निर्वर्जिनी वृती॥ यज्ञं वष्टु धिया वस्तुः॥ पावकानः
सरस्वत्यन्नेरन्नवती यज्ञं वष्टु धिया वस्तुः कर्म वस्तुस्तस्या एषा परा भवति २६ म
हो अर्पाः सरस्वती प्रचेतयति केतुना॥ धियो विश्वा विराजति॥ महर्षिः सरस्वती प्रचे
तयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति वा
गर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यते वाग् व्याख्याता तस्या एषा भवति २७ य
द्वाग्वदं त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसादमंद्रा॥ चतस्र ऊर्जं दुडुहे पयांसि क्व सिदस्याः
परमं जगाम॥ यद्वाग्वदं त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसादमंद्रा मदनाच्चत
स्रोनुदिश ऊर्जं दुडुहे पयांसि क्व सिदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवी गच्छतीति वायदादि
त्परश्मयो हरंतीति वा तस्या एषा परा भवति २८ देवी वाचं मजनयंत देवास्तां विश्व

नि० उ०

३१

रूपाः पशवो वदन्ति॥ सानो मंद्रेषु मूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मा नुपस्कृते तु॥ देवी वाचम अ० ५
जनयंत देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवान्श्वा व्यक्तवान्श्च सानो मदना नं चर
संच दुहाना धेनुर्वागस्मानुपेतुस्कृता नुमती राकेति देवपत्न्या विति नैरुक्ताः पौर्णमास्या
वितियाहिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा साराकेति विज्ञायते नुमतिरनुम
ननात्तस्या एषा भवति २९ अन्विदनुमते त्वं मन्यासे शं च नस्कृधि॥ ऋत्वे दक्षाय नो हि
नुप्रण आयूं पितारिषः॥ अनुमन्यस्वानुमते त्वं स्व स्वंच नः कुर्वन् नंच नो पत्या यधे हि प्र
वर्धय च न आयूराकारा ते दीन कर्मणस्तस्या एषा भवति ३० राकामहं स्कृहवां स्कृष्ट
ती कुवेष्टृणो तु नः सुभगा बोधतु त्वमना॥ सी व्यत्पः सूच्या छिद्यमानया ददातु वीरं
शतदाय मुक्थ्यं॥ राकामहं स्कृहानां स्कृष्ट्या द्वयेष्टृणो तु नः सुभगा बोधतु त्वमना सी
व्यत्पः प्रजनन कर्म सूच्या छिद्यमानया सूची सी व्यतेर्ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्य
प्रशंसं सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्या विति नैरुक्ता अमा वास्ये इति याहिका या पूर्वा मावा
स्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते सिनीवाली सिनमनं भवति सिनाति
भूतानि वालं पर्ववृणो ते स्तास्मिन्नवती वालिनी वावाले नैवास्या मणुत्वा चंद्रमाः से

रामः

३१

वितव्योभवतीतिवातस्याएषाभवति ३१ सिनीवालिपृथुपृथुकेशादेवानामसिस्वसा॥ जु
षस्वहव्यमाकृतं प्रजां देविदिदिष्टुनः॥ सिनीवालिपृथुजघनेस्तु कस्त्यायतेः संघातः
पृथुकेशस्तुकेपृथुस्तुकेवायात्वंदेवानामसिस्वसास्वसास्तु असास्वेषु सीदतीति वा
जुषस्वहव्यमदनं प्रजां च देविदिशानः कुहूगूहतेः काभूदिति वा कसती ह्यल इति वा का
कृतं हविर्जुहोतीति वातस्याएषाभवति ३२ कुहूमहं सुवृतं विदुनापसमस्मिन्
यज्ञे सुहवांजो हवीमि॥ सानो देदातुश्रवणं पितृणां तस्यैते देविहविषाविधेम॥ कु
हूमहं सुकृतं विदितकर्माणामस्मिन् यज्ञे सुह्वानामाह्वये सानो देदातुश्रवणं पितृ
णां पित्र्यंधनमिति वा पित्र्यं यश इति वा तस्यैते देविहविषाविधेमोति व्याख्या
तं यमी व्याख्याता तस्या एषाभवति ३३ अन्यमृषु त्वं यम्यन्यउत्वां परिषजालेः
लिबुजेव वृक्षं॥ तस्य वा त्वं मन इच्छा सवातवाधा कणुष संविदं सुभद्रं॥ अन्यमेव
हित्वं यम्यन्यस्त्वां परिषंक्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छा सवातवाधानेन कु
रुष संविदं सुभद्रं कल्पाणामिद्रां यमीयमंचकमेतां प्रत्याचक्ष इत्यारव्यानं ३४
उर्वशी व्याख्याता तस्या एषाभवति ३५ विद्युन्तयापतंती दविद्योद्भरंती मे अ

नि० ३०
३२

प्राकाम्यानि॥ जनिहो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः॥ विद्युदिवया अ० ५
पतंत्यद्योततहरंतीमे अप्याकाम्यानुदकान्यंतरिक्षलोकस्य यदानूनमयं जायेता
द्भो ध्यपइति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरेथोर्व
शी प्रवर्धयते दीर्घमायुः पृथिवी व्याख्याता तस्या एषा भवति ३६ वळिस्थापर्व
तानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि॥ प्रयाभूमिं प्रवत्वति मद्राजिनो विमहिनि॥ सस्यंतं प
र्वतानां मेघानां रेवेदनं छेदनं भेदनं बलममुत्र धारयासि पृथिवि प्रजिन्वसि याभू
मिं प्रवणवति महत्त्वेन महती कदकवतीति वै द्राणी द्रस्यपत्नी तस्या एषा भवति
३७ इंद्राणी मासु नारिषु सुभगा मंहमश्रवं॥ न ह्यस्या अपरंच न जरसा मरते
पतिर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः॥ इंद्राणी मासु नारिषु सुभगा मंहमश्रवं न ह्यस्या अप
रामपि सभां जरया श्रियते पतिः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्भूमस्तस्या एषा परा
भवति ३८ नाहमिंद्राणि रारण सरबुर्वषाक पेर्कते॥ यस्येदमप्यंहविः प्रियं देवे
षु गच्छति विश्वस्मादिंद्र उत्तरः॥ नाहमिंद्राणि रमे सरबुर्वषाक पेर्कते यस्येदम
प्यंहविरप्सु श्रितमाद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु गच्छति सर्वस्माद्य इंद्र उ

रामः
३२

त्तरस्तमेतद्गुमो गौरीरोचतेज्वलतिकर्मणोयमपीतरेगौरोवर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो
भवतितस्या एषाभवति ३६ गौरीर्मिमायसालिलानितक्षत्येकपदी द्विपदी सा
चतुष्पदी॥ अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमेव्योमं न॥ गौरीर्निर्मिमा
यसालिलानितक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी
दिग्भिरेष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्ये
न च सहस्राक्षरा बहूदका परमेव्यवनेतस्या एषा पराभवति ४० तस्याः समुद्रा अधि
विक्षरंति तेन जीवंति प्रादिशश्च तस्त्रः॥ ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति॥ तस्याः समु
द्रा अधिविक्षरंति वर्षंति मेघास्तेन जीवंति दिगाश्च याणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमु
दकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवंति गोव्याख्याता तस्या एषाभवति ४१ गौरमीमेद
नुवत्संमिषं तं मूर्धानं हि दुः कृणोन्मातवा उ॥ सृक्षाणां धर्ममभिवावशानामिमाति
माधुं पयते पयोभिः॥ गौरन्वमीमेदत्संनिमिषं तं मनिमिषं तमादित्यमिति वा मूर्धा
नमस्याभिहि दुः करोन्मननाय सृक्षाणां सरणं धर्म्यं हरणं माभिवावशानामिमा

नि० ३०
३३

तिमायुं प्रप्यायते पयोभिर्मोयुमिवादिस्त्रिमिति वा वागेषामाध्यमिका धर्मधुगिति अ० ५
याज्ञिका धेनुर्धयते वाधि नो ते वा तस्या एषा भवति ४२ उपद्रये सुदुर्घा धेनुमेता
सुहस्तो गोधुगु तदो हदेनांम् ॥ श्रेष्ठं सर्वं सविता सोविष नो भी जो धर्मस्तदुष्प्रवो
वा ॥ उपद्रये सुदो हनां धेनुमेतां कल्या पाहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्ये नां श्रेष्ठं सर्वं सविता सु
नो तु न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यदा पयो यजुश्च दभी जो धर्मस्तं सुप्र ब्रवीमि वा
गेषामाध्यमिका धर्मधुगितियाज्ञिका अध्याहंत व्याभवत्यघघ्नीति वा तस्या एषा भवति
४३ सूर्यवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवंतः स्याम ॥ अद्वितृणामघ्ये विश्वदानं पिव
शुद्धमुदकमाचरंती ॥ सूर्यवसादिनी भगवती हि भवत्येदानीं वयं भगवंतः स्यामीद्वितृणामघ्ये
सर्वदा पिव च शुद्धमुदकमाचरंती तस्या एषा परा भवति ४४ हिउः कृण्वती वसुपत्नी वसूनां व
त्समिच्छंती मनसा भ्यागात् ॥ दुहामश्चिभ्यां पयो अघ्येयं सावर्धेतां महते सो भगा य ॥ इति सानि
गद्व्याख्याता पथ्या स्वस्तिः पंथा अंतरिक्षं तन्नि वासान्तस्या एषा भवति ४५ स्वस्तिरिद्धिप्र
पथे श्रेष्ठारेक्या स्वत्यभिया वाममेति ॥ सानो अमा सो अरणे निपातु स्वावेशा भवतु देव गोपा ॥ स्व
स्तिरेवा हि प्रपथे श्रेष्ठारेक्या स्वती धनवत्पथ्येति यावत्सु निवननीयानि सानो मागृहसानि रमणे

रामः
३३

सानिर्गमनेपातुस्त्रावेशाभवतुदेवीगोम्रीदेवानोपायत्वितिदेवाएनांगोपायंत्वितिबोधा
व्याख्यातातस्याएषाभवति ४६ अपोषाअनसःसरत्संपिष्ठादहविभ्युषी॥नियत्सीशि
श्मथदृषा॥अपासरदुषाअनसःसंपिष्ठाभेद्याद्विभ्युष्यनोवायुरनितेरपिवोपमार्थस्या
दनसइवशकटादिवानःशकटमानज्जमस्मिंश्चिवरमनितेर्वास्याजीवनकर्मणउपजीवंत्ये
नभेद्योप्यनएतस्मादेवयन्निरशिश्मथदृषावर्षितामध्यमस्तस्याएषापराभवति ४७
एतदस्याअनःशयेस्तुसंपिष्टंविपाश्या॥ससारसीपरावतः॥एतदस्याअनआशेतैस्तुसं
पिष्टमितरदिवीविपाशि विमुक्तपाशिससारीषाःपरावतःप्रेरितवतःपरागताहैकाव्याख्या
तातस्याएषाभवति ४८ अभिनइकायूथस्यमातास्मन्तदीभिरुर्वशीवागृणातु॥उर्वशी
वाबृहदिवागृणानाभ्यूर्ण्वानाप्रभृथस्योयोः॥सिषक्तुनऊर्जव्यस्यपुष्टेः॥अभिगृणातुन
इकायूथस्यमातासर्वस्यमातास्मदाभेनदीभिरुर्वशीवागृणातुर्वशीवाबृहदिवामहदि
वागृणानाभ्यूर्ण्वानाप्रभृथस्यप्रभृतस्यायोरयनस्यमनुष्यस्यज्योतिषोवोदकस्यवासे
वतान्नोन्नस्यपुष्टेरोदसीरुद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति ४९ रथंनुमारुतंवयंश्रवस्य
मादुवामहे॥आयस्मिन्तस्त्रोस्फुरणानिविभ्रतीसन्वामुरुत्सुरोदसी॥रथंक्षिप्रमारुतंमे

नि० ३०
३४

घंतयंश्रवणीयमाह्वयामह आयस्मिन्तस्योस्करमणीयान्युदकानि विभ्रती सन्वामरुद्रिः अ० ५
सहरोदसीरोदसी ५० श्वेन आदाय स्वादिष्य सोमं मन्यते यत्तु देव न वोनवः परं स्योत्विष
मिथाप्रवोमह उदुज्योतिर्धाता ददातु सोमस्य राज्ञो धातो मध्यस्थाना देवगणा आविद्युन्म
ज्जिरा रुद्रा सो विष्टी शमी विरूपास उदीरताम वरे गिर सो नः सूर्यस्येव स्रुषेय्य मथातो म
ध्यस्थानाः स्त्रियो दक्षस्य वायसे त्वं किमिच्छंती पावकानो महो अर्णो यद्वाग्वदंती देवी वा
चमन्विदनुमतं राकामहं सिनी वालिकुहूमहमन्यमूर्ध्वशी विद्युन्मवच्छिद्ये द्राणीनां ह मि
द्राणि गौरीर्ममाय तस्याः समुद्रा गौरमी मे दुपद्वये सूर्यवसादिः ३ कण्वती स्वास्ति रिद्धि पो
षा एतदस्या अभिनङ्कारथं नुपेचाशत ५० इति नैरुक्ते एकादशोऽध्यायः ११ ७ १२३
हरिः ७०३ म अथातो घुस्थाना देवतास्ता सामश्विनौ प्रथमा गा मि नो भवतो श्विनौ यज्य श्रु
वाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यो श्वैरश्विना विस्योर्णवाप्त सत्कावश्विनौ धावा एथि व्या वि
त्ये के होरात्रा वित्ये के सूर्या चंद्रमसा वित्ये के राजानो पुण्यकृता वित्ये तिहासिकास्तयोः
काल ऊर्ध्वमध्वरात्रा त्रकाशी भावस्यानु विष्टं मनु तमो भागो हि मध्यमे ज्योतिर्भाग आ
दित्यस्तयोरेषा भवति १ वसाति पुष्मचरथो सितोपेत्या विवा कदेदमश्विना युवमभि

अ० ६
३४

देवाङ्गं अंगकृतं॥ इति सानिगदव्याख्याता वसातिषु स्मचरथो वसातयो रातयो वसंते स्मा
इतरेतरातयो च तैर्विहते वीसितो पेत्याविव॥ अपेत्यावृत्रहणं सुरातयोस्तयोः समान
कालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययो रसंस्तवेनैषोर्ध्वो भवति वासात्योऽन्य उच्यते उ
षः पुत्रस्तवान्य इति तयोरेषा परा भवति २ इहेह जाता समवावशीता मरे पसातन्या उनाम
भिः स्वेः॥ जिह्नुर्वा मन्यः सुमरवस्य सुरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे॥ इह चेह च जातो संस्तु
येते पापेनालिप्यमानयातन्वानामभिश्च स्वेर्जिह्नुर्वा मन्यः सुमहेतो बलस्यैरायिता मध्य
मो दिवो न्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यस्तयोरेषा परा भवति ३ प्रातर्युजा विबोधया श्वि
नावेह गच्छतां॥ अस्य सोमस्य पीतये॥ प्रातर्योगिनो विबोधया श्विनाविहा गच्छतामस्य सो
मस्य पानायते योरेषा परा भवति ४ प्रातर्यजध्वमश्विना हि नोतनसायमस्ति देवया
अजुष्टं॥ उतान्यो अस्मद्यजते विचावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्॥ प्रातर्यजध्वमश्वि
नो प्राहिणुतनसायमस्ति देवे ज्या अजुष्टमेतदप्यन्यो अस्मद्यजते विचावः पूर्वः पूर्वो यजमा
नो वनीयान् वनयितुं तमस्तयोः कालः सूर्योदयपर्यंतस्तस्मिन्नन्या देवता औप्यंत उ
षावहेः कांतिकर्मण उच्यते रितरा माध्यामिका तस्या एषा भवति ५ उषस्तास्त्रिच मा

नि० ३०
३५

भरस्मभ्यं वाजिनी वति॥ येन तो कंच तनयं च धामहे॥ उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धन अ० ६
माहस्मभ्यमन्नवतियेन पुत्रांश्च पोत्रांश्च दधीमहितस्या एषा पराभवति ६ एता उत्पाः
उषसः केतुमक्रतु पूर्वार्धे रजसो भानुमंजते॥ निष्कपवाना आयुधानी वधुः प्रविगा
वोरुषीर्यंति मातरः॥ एतास्ता उषसः केतुमक्रतु प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं
स्यात्पूर्वार्धे तरिक्षलोकस्य समंजते भानुना॥ निष्कपवाना आयुधानी वधुः॥ निरिसेष
समित्येतस्य स्थान एमी देवा निष्कृतं जारिणी वेत्यपि निगमो भवति प्रतियोगावोगमनाद
रुषीरारोचनान्मातरो भानुनिर्मात्रः सूर्या सूर्यस्य पत्न्ये षे वा भिसृष्टकालतमा तस्या ए
षा भवति ७ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रं॥ आरोहसूर्ये अ
मृतस्य लोकं स्योन पत्ये वहतुं कुरुष्व॥ सुकाशनं शन्नमलं सर्वरूपं मापि वोपमाथे स्यात्स
किंशुकमिव शल्मलिमिति किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयति कर्मणः शल्मलिः सुशरो भव
ति शर्वान् वारोहसूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य स्वरूपं पत्ये वहतुं कुरुष्व सविता सूर्यो प्रा
यच्छ सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं वृषा कपायी वृषा कपेः पत्ये षे वा भिसृ
ष्टकालतमा तस्या एषा भवति ८ वृषा कपायिरेवति सुपुत्र आदु सुस्त्रे ॥ घसं तइंद्र

रामः
३५

उक्षणाः प्रियं काचि त्करं हविर्विभ्रं स्मादिंद्र उत्तरः॥ वृषा कपायिरेवति स्फुपुत्रे मध्यमेन स्फुत्तु
वे माध्यमिकया वाचा स्फुपासाधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यंतत्स नोतीति
वा प्राश्नातु त इंद्र उक्षणा एता न्माध्यमिका न्त्संस्त्याया नुक्षण उक्षते वृद्धि कर्मण उक्षंत्य द
केनेति वा प्रियं कुरुष स्फुवाचय करं हविः स्फुव करं हविः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेत द्रूम
आदित्यं सरण्यूः सरणात्तस्या एषा भवति ९ अपागूह न्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा
मददुर्विवस्वते॥ उता श्विनाव भरद्यत्तदासीदजहो दुहा मिथुना सरण्यूः॥ अपागूह न्मृ
तां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा मददुर्विवस्वते प्यं श्विनाव भरद्यत्तदासीदजहो द्यौ मिथुनो सर
ण्यूर्मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ताय मं च यमी चेत्येति हासिकास्तत्रेति हा
समा चक्षते त्वाष्टी सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमो मिथुनो जेनयां चकार स्या सवर्णा
मन्यां प्रातिनिधाय श्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव सविवस्वानादित्य आश्वमेवरूपं कृत्वा ताम
नुस्रस संवभूवत तो श्विनो जज्ञाते सवर्णायां मनुस्तदभिवादिन्येष गर्भवति १० त्व
ष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति॥ यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जा
या विवस्वतो ननाश॥ त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च स

नि० उ०
३६

वीणिभूलान्यपि समागच्छंति यमस्य माता पर्युत्थमाना महतो जाया विवस्वतो ननाशिरा अ० ६
त्रिरादित्यस्यादित्यो दयेत इत्येते ११ सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौरपहततम
स्का कीर्णराशिर्भवति तस्येषा भवति १२ विश्वारूपाणि प्रतिमुंचते कविः प्रासावीन्द्रं द्विप
दे चतुष्पदे ॥ विना कर्मरूपं सविता वरेण्यो नु प्रयाणमुष सो विराजति ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि
प्रतिमुंचते मेधावी कविः कांतदर्शिनो भवति कवते वी प्रसूवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्य
श्च व्यचिरव्यपन्नाकं सविता वर्णीयः प्रयाणमनूष सो विराजत्यधो रामः सावित्र इति प
शुसमा म्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्देव्यां तमो भवत्येतस्मात्सामान्या
दधस्ताद्रामो धस्तात्कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चित्वा नरामामुपेयाद्रामारमणा योपे
यते न धर्माय कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात्कृष्णवाक्यः सावित्र इति पशुसमा म्नाये विज्ञा
यते कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादं परीत्य कृष्णवाक्यः पूर्वशब्दानुकरणं वचेरुत्तरं भ
गो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्तस्येषा भवति १३ प्रातर्जितं भगमुग्रं द्रुवे म
वयं पुत्रमदिते र्यो विधर्त्ता ॥ आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षी स्याह ॥
प्रातर्जितं भगमुग्रं द्रुवे मवयं पुत्रमदिते र्यो विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्यमान आ

रामः
३६

दृष्ट्वा त्वुदरि इस्तुराश्चित्तुर इति यमनामतरतेर्वात्तरतेर्वात्तरया तूर्णगतिर्यमो राजान्ति
द्यं भगं भक्षीत्याहं धो भग इत्याहु रनुत्सृज्यो न दृश्यते प्राश्नित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति
च ब्राह्मणं जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्य उदयेन सूर्यः स तेर्वा स्तवतेर्वा स्तीर्य
तेर्वा तस्येष्वा भवति १४ उदुत्पं जाल वेदसं देवं वहंति केतवः ॥ दृशो विश्वा यस्तूर्य ॥ उद्वहंति
तं जात वेदसं रश्मयः केतवः सर्वेष्वां भूतानां दर्शनाय सूर्यामिति कमन्यमादित्या देवमव
क्ष्यतस्येष्वापरा भवति १५ चित्रं देवानां मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आ
प्राद्या वाष्टि वी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्तत्तत्पुष्पं ॥ चायनीयं देवानां मुदगमदनीकं
रूपानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापू पुरद्या वाष्टि योचां तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आ
त्मा जंगमस्य चरुणा वरस्य चाथयद्रश्मिपोषं पुष्पति तत्पूष्वा भवति तस्येष्वा भवति ॥
१६ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषु रूपे अहनीद्यौरि वासि ॥ विश्वा हि माया अवाप्तिस्व
धावो भद्रा ते पूषानिहरातिरस्तु ॥ शुक्रं ते अन्यद्योहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यद्विषं ते
अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्मद्यौरि वचासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्वन्भाजनवती
ते पूषानिहरातिरस्तु तस्येष्वापरा भवति १७ पृथस्यथः परिपतिं वचस्या कामेन कृ

नि० ३०
३७

तो अभ्यानल्लर्कः॥ सनो रासन्धु रुधश्चंद्राग्राधियं धियं सीषधाति प्रपूर्वा॥ पथस्यथोधि अ० ६
पाति वचनेन कामेन कृतो अभ्यानल्लर्कमभ्यापनोर्कमिति वा सनो ददातु चायनीयाग्राणि
धनानि कर्म कर्मचनः प्रसाधयतु पूर्वेत्यथयद्विषिलो भवतितद्वि ह्युपवति वि ह्युर्विश
तेर्व्यभ्रोतेर्वतस्येषा भवति १८ इदं वि ह्युर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं॥ समूहमस्य
पांस्फुरे॥ यदिदं किंच तद्विक्रमते वि ह्युस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधा भावाय पृथिव्यामंत
रिक्षो दिवीति शाकपूणिः समारोहो वि ह्युपदेगय शिरसीत्योर्ण वाभः समूहमस्य पां
स्फुरे प्यायनेंतरिक्षे पदं नदश्यते पिवोपमार्थे स्यात्समूहमस्य पांस्फुल्ल इव पदं नदश्य
त इति पांस्वः पादेः सत्यंत इति वापन्नाः शेरत इति वापं सनीया भवन्तीति वा १९ वि
श्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा निपातो भवत्येयं व्यामृत्तिः २० विश्वानरस्य वस्पतिमना
नतस्य शवसः॥ एवैश्च चर्षणी नामूती कुबेरथानां॥ विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य
शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैर्यनैरवनेवी चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च पथारथा
नामिंद्रमास्मिन्नयज्ञे ह्यामिव रुणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति २१ येनापावकचक्ष
सापुनुरप्यंतं जनां अनु॥ त्वं वरुणा पश्यसि॥ भुरप्युरिति क्षिप्रनाम भुरप्युः शकुनि

रामः
३७

पूरिमध्वानंनयतिस्वर्गस्यलोकस्यापिवोक्ता तत्संपाती भुरण्युरनेनपावकरव्याने
न॥ भुरण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणापश्यसि॥ तत्तेवयंस्तुम इतिवाक्यशेषोपिवोत्तर
स्याम २२ येनापावकुचक्षसाभुरण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणापश्यसि॥ विद्यामैषि
रजस्पृश्वहामिमानोअक्षुभिः॥ पश्यजन्मानिस्तूर्या॥ व्येविद्यांरजश्चपृथुमहांतंलो
कमहानिचामिमानोक्षुभीरात्रिभिःसहपश्यजन्मानिजातानिस्तूर्यापिवापूर्वस्याम
२३ येनापावकुचक्षसाभुरण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणापश्यसि॥ प्रत्यउःदेवानांविशः
प्रत्यउःदेविमानुषान्॥ प्रत्यउःविश्वंस्वर्दृशे॥ प्रत्यउःदंसर्वमुदेषिप्रत्यउःदंज्योति
रुच्यते॥ प्रत्यउःदंसर्वमभिविपश्यसीत्यपिवेतस्यामेव २४ येनापावकुचक्षसाभु
रण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणापश्यसि॥ तेननोजनानभिविपश्यसिकेशीकेशारश्म
यस्तैस्तद्वान्भवतिकाशनाद्वाप्रकाशनाद्वातस्येषाभवति २५ केश्यग्निंकेशीवि
षंकेशीविभर्तिरोदसी॥ केशीविश्वंस्वर्दृशेकेशीदंज्योतिरुच्यते॥ केश्यग्निंचविषंच
विषमित्कदकनामाविष्कातेर्विपूर्वस्यस्नातेःशुद्धार्थस्यविपूर्वस्यवासचतेर्थावा
पृथिव्योन्वधारयतिकेशीदंसर्वमिदमभिविपश्यति केशीदंज्योतिरुच्यतइत्यादित्य

नि० कु०
३८

माहाथाप्येते इतरे ज्योतिषी के शिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमस्तेषामेषा साधा
रणा भवति २६ त्रयः के शिनः क्रतुधा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ॥ विश्वमेको
अभिचक्षे शचीभिर्ध्रीजिरेकस्य ददशे न रूपं ॥ त्रयः के शिनः क्रतुधा विचक्षते काले का
लेभिर्विपश्यंति संवत्सरे वपत एक एषां मित्यग्निः पृथिवी दहति सर्वमेको भिविपश्य
ति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य ददशे न रूपं मध्यमस्याथ यद्रश्मिभिरभि प्रकंपयन्नेति
तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकंपनस्तस्यैषा भवति २७ पुनरेहि वृषाकपे स्फुटिता कल्पया
वहे ॥ य एषस्त्वन्नं शनोस्तमे विपथा पुनर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ पुनरेहि वृषाकपे स्फुट
स्तानि वः कर्माणि कल्पयावहे य एषस्त्वन्नं शनः स्वप्ना न्नाशय स्यादित्युदये न सोस्त
मे विपथा पुनः सर्वस्माद्यंद्र उत्तरस्तमे तद्भूम आदित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भ
वति २८ यास्मिन् वृक्षे स्फुटिता शो देवैः संपिबते यमः ॥ अत्रानो विश्वपतिः पिता पु
राणां अनुवेनाति ॥ यास्मिन् वृक्षे स्फुटिता शो देवैः नैवृतः क्षये वापि वोपमार्थे स्याद्द
क्ष इव स्फुटिता श इति वृक्षो ब्रश्चनात्पलाशं पलाशानां दिवैः संगच्छते यमो रश्मिभि
रादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणा ननु कामयेता ज एकपादजन

अ० ६

रामः
३८

एकः पाद एकेन पादेन पातीति वै केन पादेन पिबतीति वै कोस्य पाद इति वा ॥ एकं पा
दं नो त्रिवदतीत्यपि निगमो भवति तस्यैष निपातो भवति विश्वे देव्यामृचि २९ पा
वीरवीतन्यतुरेकपादजो दिवो धत्तासिंधुरापः समुद्रियः ॥ विश्वे देवासः शृणवन्
वचांसि मे सरस्वती सहधीभिः पुरंध्या ॥ पविः शल्यो भवति यदि पुनाति कायं तद्
त्यवीरमायुधं तद्दानिंद्रैः पवीरवान् ॥ अतितस्थो पवीरवानित्यापि निगमो भवति
तद्देवता वा कृपावीरवीपावीरवी च दिव्यान्नाकृतन्यतुस्त नित्री वाचो न्यस्या अजश्च
कृपा दिवो धारायितासिंधुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सहपु
रंध्यास्तुत्याप्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति पृथिवी
व्याख्याता तस्या एष निपातो भवत्येन्द्राग्न्यामृचि ३० यदि द्वाग्नी परमस्यां पृ
थिव्यां मध्यमस्यां मवमस्यां मुतस्थः ॥ अतः पारिवृषणा वाहिया तमथा सोमस्य
पिबतं सुतस्य ॥ इति सानिगद्व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भव
ति पावमान्यामृचि ३१ पवित्रवंतः पारिवान्त्मा स लेपितेषां प्रत्नो अभिरक्ष
ति ब्रतं ॥ महः समुद्रं वरुणास्ति रोदधे धीरा इच्छे कुर्धं रुणे धारभं ॥ पवित्रवंतो र

नि० ३०
३६

त्रिमवंतो माध्यामिका देवगणाः पर्यासते माध्यमिकां वाचं पितृषां प्रत्नः पुराणोत्थिर अ० ६
क्षातिप्रतंकर्ममहः समुद्रं वरुणास्तिरोतर्द्धात्पथधीराः शङ्कुवंति धरुषोषूदकेषु कर्म
ण आरंभमारब्धुमज एकपाद्याख्यातः पृथिवीव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषा
मेषा निपातो भवत्यपरस्यांबुदेवतायामृचि ३२ उत नो हिर्बुध्यः शृणोत्वज ए
कपात्पृथिवी समुद्रः ॥ विश्वे देवा क्रता वृधो दुवानाः स्तुता मंत्रैः कविशस्ता अवंतु ॥
अपि नो हिर्बुध्यः शृणोत्वज श्वैकपात्पृथिवी समुद्रश्च सर्वे च देवाः सत्यवृधो वा च
यज्ञवृधो वा हूयमाना मंत्रैः स्तुता मंत्रैः कविशस्ता अवंतु मेधाविशस्ता दध्यजुः
प्रत्यक्तो ध्यानामिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानामिति वाथर्वा व्याख्याता मनुर्मनना
सेषामेषा निपातो भवत्येवामृचि ३३ यामथर्वा मनुष्यिता दध्यजुः धियुमतं
त ॥ तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मता च ननु स्वराज्यं ॥ यामथर्वा च मनु
श्वपिता मानवानां दध्यजुः च धियमत निषत तस्मिन् ब्रह्माणिकर्माणि पूर्वथेन्द्र उक्थानि
च संगच्छता मर्चन्यो नृपास्ते स्वराज्यं ३४ अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा मादि
त्याः प्रथमा गामिनो भवंत्यादित्या व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति ३५ इमा गिर आ

रामः
३६

दित्येभ्यो घृतस्त्रुः सनाद्राजभ्यो जुहोमि ॥ शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तु विजातो व
रुणो दक्षो अंशः ॥ घृतस्त्रुर्घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रस्नाविष्यो घृतसानिन्यो घृतसारिष्य इति
वीकृतीरादित्येभ्यश्चिरं जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्थमाः
च भगश्च बद्ध जातश्च धाता दक्षो वरुणो शश्वो शोभुना व्याख्यातः सप्तर्षयो व्याख्यातास्तेषा
मेषा भवति ३६ सप्तर्षयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षंति सदम प्रमादं ॥ सप्तापः स्वपतो लो
कमीयुस्तत्र जागृतो अस्मजो सत्र सदेव देवो ॥ सप्तर्षयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आ
दित्ये सप्त रक्षंति सदम प्रमादं संवत्सरम प्रमाद्यतः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकं मस्तमितमा
दिसंयंतितत्र जागृतो सत्रजो सत्र सदेव देवो वाचा दित्या वित्या धिदैवतमथा ध्यात्वा सप्त
र्षयः प्रतिहिताः शरीरे षड्विंशति विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षंति सदम प्रमादं शरीर
म प्रमाद्यंति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकं मस्तमितमात्मानं यंतितत्र जागृतो सत्रजो
सत्र सदेव देवो प्राज्ञश्चात्मा तेजसश्चेत्यात्मगतिमान् चर्षतेषामेषा परा भवति ३७ तिर्य
ग्विलश्च मस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपं ॥ अत्रासतर्षयः सप्त साकं ये अ
स्य गोपाम हतो बभूवुः ॥ तिर्यग्विलश्च मस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोध नो वायास्मिन् यशो नि

नि० ३०
४०

हितं स वस्तुपमत्रासतक्रषयः सप्तसहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपामहतो बभूवुरित्यधिदे
वतमथाध्यात्मंतिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबंधन ऊर्ध्वबोध नोवायस्मिन् यशो निहितं सर्वस्तु
पमत्रासतक्रषयः सप्तसहोद्रियाणियान्यस्य गोपामहतो बभूवुरित्यात्म गतिमाचरे दे
वाभ्यारब्धा तास्तेषामेषा भवति ३८ देवानां भद्रास्तु मतिर्न जूयतां देवानां रातिरभि नो निव
र्ततां ॥ देवानां सरव्यमुप सेदिभावयं देवान आयुः प्रतिरतुजीवसे ॥ देवानां वयं क ल्याप्याम
ता वृजुगामिनामृतुगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो निवर्ततां देवानां सरव्यमुपसीदेम वयं
देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय विश्वे देवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवति ३९ ओमास
श्वर्षणी धृतो विश्वे देवास आगत ॥ दाश्वानां सोदाश्वेषः सुतं ॥ अविता रोवावनीया वामनुष्यध
तः सर्वे च देवा इहा गच्छत दत्तवंतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेव गायत्रं त्वं दशतपीषु
विद्यते यत्तु किंचिद्दु देवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शक्यं कर्णिरन
त्यंतगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभूवुरेक इति दशहिपदा अलिंगा भूतांशः काश्यप आश्विनमेक
लिंगमभितलीयं सूक्तमेकलिंगं साध्या देवाः साधना तेषामेषा भवति ४० यज्ञेन यज्ञमय
जंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ते ह नाकं महिमानः सवत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः ॥
यज्ञेन यज्ञमय जंत देवा अग्निनाग्निमय जंत देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभंत तेनायजते

अ० ६

रामः
४०

तिचब्राह्मणाः॥ तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ ते ह नाकं महिमानः समसेवंत यत्र पूर्वसाध्याः संति
देवाः साधनाद्युस्थानो देवगणा इति नैरुक्ताः पूर्वैव युगमित्यारब्धानं वसवो यद्विवसते सर्वम
ग्निर्वस्रभिर्वा सव इति समारब्धा तस्मात्पृथिवी स्थाना इन्द्रो वस्रभिर्वासव इति समारब्धा तस्मा
न्मध्यस्थाना वसव आदित्यश्च मयो विवासना तस्माद्युस्थाना स्तेषामेषा भवति ४१ रु
गावो देवाः सदनमकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः॥ अक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे स्मे
धत्तवसवो वस्रनि॥ स्वागमनानि वो देवाः स्रपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषा
णाः रवादितवंतः पीतवंतश्च सर्वे स्मा स्रधत्तवसवो वस्रनितेषामेषा परा भवति ४२ ज्म
या अत्र वसवो रंत देवा उरावंत रिक्षे मर्जयंत शुभ्राः॥ अर्वाक् स्रपथ उरु जयः कृणु ध्वं श्रोता दू
तस्य जग्मुषो नो अस्य॥ ज्मया अत्र वसवो रमंत देवा ज्मा पृथिवी तस्यां भवा उरौ च त रिक्षे
मर्जयंत गमयंत रमयंत शुभ्राः शोभमाना अर्वा च एना न्यथो ब्रुजवाः कुरु ध्वं शृणु त दूतस्य
जग्मुषो नो स्याग्नेर्वाजिनो व्याख्याता स्तेषामेषा भवति ४३ शं नो भवतु वाजिनो हवेषु दे
वतातामित इवः स्वर्काः॥ जंभयंतो हिं वृकं रक्षांसि सनेम्य स्मद्युयवन्नमीवाः॥ स्रखानो भवन्ति
वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे मित इवः स्रमित इवः स्वर्काः स्वं च ना इति वा स्त्वं च ना इति वा स्त्वं
चिष इति वा जंभयंतो हिं वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयं त्वमीवो देवाश्चा इति वा देव

पत्न्यो देवानां पत्न्यस्तासामेषा भवति ४४ देवानां पत्नी रुशती रवंतु नः प्रावंतु नस्तु जये वाज अ० ६
 सा तये ॥ याः पार्थिवा सो या अपामपि ब्रूते तानो देवीः सहवाः शर्मय कुत ॥ देवानां पत्न्य उश
 त्यो वंतु नः प्रावंतु नस्तु जये पत्य जननाय चान्न ससन नाय च याः पार्थिवा सो या अपामपि ब्रू
 ते कर्मणि तानो देव्यः सहवाः शर्मय कुतु शरणं तासामेषा परा भवति ४५ उत ग्राव्यं तु दे
 वपत्नी रिंदाण्य १ ग्राव्यं श्विनी राट् ॥ आरोदसी वरुणानी शृणोतु व्यंतु देवीर्यः कुरुर्जनानां
 ॥ अपि च ग्राव्यं तु देवपत्न्य इंद्राणी द्रस्य पत्न्य ग्राव्यं गतेः पत्न्य श्विन्य श्विनोः पत्नी राट् रा
 जते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यंतु देव्यः कामयंतां यः कुरुः कालो
 जायानां युः कुरुः कालो जायानां ४६ अथातो द्युस्थाना वसाति पुष्पे देह जाता प्रातर् यु
 जा प्रातर् यजध्वमुषस्तास्त्रिंशमेता उत्थाः सुकिंश्रुकं वृषा कपाय्य पागूहं स्त्वष्टा दुहित्रे स वि
 ता विश्वा रूपाणि प्राता जितमु दुत्पां चित्रं शुक्रं तं पथ स्पथ इदं विष्णुर्विश्वानरो व्याख्यातो
 विश्वानरस्य येनापावकेति चतुष्कं केश्य १ ग्रिंत्रयः केशिनः पुनरेहियस्मिन् रक्षेपावीर
 वी यदि द्राग्नी पवित्र वंत उत नो हियामथर्वाथा तो द्युस्थाना देवगणा इमा गिरः सप्त क्रूष
 या स्तिर्यग्बिलो देवानां भद्रो मा सोयज्ञे न सुगावो देवा ज्मया अत्र शानो भवतु देवा
 नां पत्नी रुत ग्राव्यं तुषट् च त्वारिशत् ४६ इति नेरुक्ते द्वादशोऽध्यायः १२ छ २३६

हरिः ॐ अथेमा अलिस्तु तयइत्या चक्षते पिवासं प्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्या देवता
 याः सोऽग्निमेव प्रथममाह त्वमग्ने द्युभिस्तु माशुशुक्षणि रितियथैतास्मिन्सूक्ते न हित्व
 दारे निमिषश्च नेश इति वरुणस्याथैषेन्द्रस्य १ यद्वाव इन्द्रतेशातं शतं भूमौ रितस्यः
 नत्वावज्जिन्सहस्रं सूर्या अनुनजातमसुरोदसी ॥ यदित इन्द्रशतं देवः शतं भूमयः प्रति
 नामानि स्य नत्वावज्जिन्सहस्रमपि सूर्या नद्यावापृथिव्यावप्यश्रुवीतामित्यथैषादित्य
 स्य २ यदुदं चोवषाकपे गृहमिन्द्राजगंतन ॥ कु १ स्य पुत्त्वघोमृगः कमगं जनयोपनो
 विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ यदुदं चोवषाकपे गृहमिन्द्राजगमतं कस्य पुत्त्वघोमृगः कसब
 द्वादीमृगोमृगोमार्ष्टिर्गति कर्मपाः ३ कमगमदेशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्रउत्तरस्तमेतद्
 मआदित्यमथैषादित्यरश्मीनां ३ विहिसो तोरसृक्षतनेंद्रदेवममंसत ॥ यत्रामदहृषाक
 पिर्यः पुष्टेषु मत्सरवा विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ व्यसृक्षतहिप्रसवाय नचेंद्रदेवममंसतय
 त्रामाद्यहृषाकपिर्य इश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सरवाममसरवामदनसरवायेनः सरवाय
 स्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इन्द्रउत्तरस्तमेतद् मआदित्यमथैषाश्विनोः ४ सृण्येवज
 र्भरीतुर्फरीतूनेतोशेवतुर्फरीपफरीका ॥ उदं न्यजेवजेमनामदेस्तुतामेजराद्युजरं मरायु ॥

भ्य

नि० ३०
४२

सृष्येवेति द्विविधा सृषिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथा श्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारौ अ० ७
त्यर्थं स्तुर्फरी तूहं तारौ ॥ नैतो शेव तु फरी पफरी का ॥ नितोशस्यापत्पं नैतोशं नैतो शेव तु
फरी क्षिप्रं हं तारौ ॥ उदन्यजे वजे मनामदेरु ॥ उदन्यजे वेत्सुदकजे इवरत्ने सामुदेवां इमसे
वजि मने जयमने जे मनामदेरु ॥ तामे जरायुज रमरायु ॥ एतज्जरायुजं शरीरं शरदम
जीर्णमथेषा सोमस्य ५ तरत्समं दीधावति धारास्तु तस्यांधसः ॥ तरत्समं दीधावति ॥
तरतिसपापं सर्वं मंदीयस्तोति धावति गच्छत्यध्वं गतिं ॥ धारास्तु तस्यांधसः ॥ धारया
भिषुतस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वाचास्तु तस्याथैषा यज्ञस्य ६ चत्वारि शृंगान्नयो अस्य
पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सो अस्य ॥ त्रिधा बडो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याः आविवेशा ॥
चत्वारि शृंगेति वेदा वा एत उक्ता स्वयोस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयो
दयनीये सप्तहस्तासः सप्तकुंदांसि त्रिधा बडो त्रेधा बडो मंत्रब्राह्मणकल्पे वृषभोरो
रवीति रोरवणामस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेन मृग्भिः शंसंति यजुर्भि
र्यजंति सामभिः स्तुवंति महो देव इत्येषा हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्याः आविवेशेऽप्येषा हि
मनुष्यानां विशाति यजनाय तस्योत्तराभ्यसे निर्वचनाय ७ स्वयं तोनापेक्षंत आ

रामः
४२

द्यांरोहंतिरोदसी॥ यज्ञंयेविश्वतोधा रंस्कविद्वांसोवितेनिरे॥ स्वर्गंछंतइजानावानेक्षंतं
तेभुमेवलोकंगतवंतमीक्षंतमिति॥ आद्यांरोहंतिरोदसी॥ यज्ञंयेविश्वतोधारं सर्वतोधारंस्क
विद्वांसोवितेनिरेइत्यथेषावान्वः प्रवल्हतेव च चत्वारिवाक्परिमितापदानितानि विदु
ब्राह्मणायेमनीषिणः॥ गुहात्रीणिनिहितानेगंयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति॥ चत्वारि
वाचःपरिमितानिपदानितानि विदु ब्राह्मणायेमेधाविनो गुहायांत्रीणिनिहितानि नार्थंवे
दयंतं गुहागूहते स्फुरीयं त्वरतेः कतमानितानि चत्वारिपदान्यो कारो महाव्याहृतं श्वेत्यायं य
नामारव्यातैर्चोपसर्गानि पाताश्वेतित्वैवाकरणा मंत्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थश्वावहारिकी
तियाहिका ऋचो यजुंषिसामानि चतुर्थश्वावहारिकी तिनेरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्ष
द्रस्यसरीसृपस्य चतुर्थश्वावहारिकी त्येके पशुषु तूष्णवेषु मृगेषात्मनि चेत्यात्मप्रवा
दा अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा यमजदेवैव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुर
रीयं या पृथिव्यां साग्नेो सारथं तरेयां तरिक्षे सा वायो सा वामदेव्ये यादिविसादित्ये सा बृ
हति सास्तनयित्ना वथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणे घदधुस्तस्मा ब्राह्मणा
उभयं वाचं वदंति यान्वदेवानां याचमनुष्याणामित्यथेषाक्षरस्य ९ ऋचो अक्षरेप

रमे व्योम नृयास्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः॥ यस्तन्न वेद किमु चा करिष्यति य इति द्विदुस्त अ० ७
 इमे समासते॥ ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन् देवा अधि निषष्माः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋ
 चा करिष्यति य इति द्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपादिशति कलमत्तदेत दक्षरमोमित्ये
 वा वागिति शाक पूणि ऋचश्चक्षरे परमे व्यवने धीयंते नाना देव तेषु च मंत्रे चेत इवा ए
 तदक्षरं यत्सर्वं त्रयी विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्मणं १० आदित्य इति पुत्रः शाक पूणे रे
 षर्षवाति यदेनमर्चंति प्रत्पृचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्य मंत्रेभ्यस्तदक्षरं भवति र
 श्मयो न देवा उच्यंते य एतस्मिन् अधि निषष्मा इत्याधि देव तमथाध्यात्मं शरीर मत्र ऋगुच्य
 तेषु देवेना चर्चंति प्रत्पृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यदविनाशि धर्म तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्य
 न देवा उच्यंते यान्यास्मिन् आत्मन्येकं भवंतीत्यात्म प्रवादाः ११ अक्षरं नक्षरं तिनक्षी
 यते वाक्षरं भवति वाचोक्ष इति वाक्षो यानस्यां जनान्तरा कृती तरुर्द्वर्तन सामान्यादि
 त्वयं मंत्रार्थं चिंताभ्यूहो भ्यूहो विश्रुतितो पितर्कतो न तु पृथक् केन मंत्रानिर्वक्तव्याः
 प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्ष मस्त्यनृपे रतप सो वा पारो वर्य वित्क
 तुर्यलु वेदितु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् मनुष्यानां ऋषिषूक्ता

मत्स्यदेवानब्रुवन्कोनक्रपिर्भविष्यतीति तेभ्य एतंतर्कमृषिंप्राय कृन्मंत्रार्थचिंताभ्य
हमभ्युदं तस्माद्यदेवकिंचानूचानोभ्य हस्यार्पंतद्रवलि १२ हृदातलेषुमनसोजवे
षुयद्वाह्यणाः संयजंतेसखायः॥ अत्राह त्वंविजद्रुर्वेद्याभिरोह ब्रह्माणोविचर
त्कले॥ हृदातलेषुमनसांप्रजवेषुयद्वाह्यणाः संयजंतेसमानारब्धानाक्रल्लिजोत्रा
ह त्वंविजद्रुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोह ब्रह्माण ऊह ब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति
वासेयंविद्या श्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसापारमोक्षितव्यं तदिदमायुरिकृताननि
र्वक्तव्यं तस्माच्छंदः सरोषाउपेक्षितव्या अथागमोयांयां देवतांनिराह तस्यास्तस्या
स्ताद्वाव्यमनुभवत्यनुभवति १३ अथेमायद्यावोयदुदचोविहिसोतोः सृप्ये
वतरत्स चत्वारिंशंगस्त्वर्यं तश्चत्वारिवागचोअक्षर आदित्यइत्यक्षरंनक्षरति
हृदातलेषुत्रयोदश १३ इततेनेरुक्तेत्रयोदशोध्यायः १३ क २५२ हरिः ३३ म
व्याख्यातं देवतं यज्ञांगं चाथात ऊर्ध्वमार्गं गतिं व्याख्यास्यामः सूर्योऽतोऽमेत्यदित
स्य हि कर्मद्रष्टाथैतदनुप्रवदं त्यथैतं महांतमात्मानं मेवर्गणः प्रवदतींद्रं मित्रं वरुण
मग्निमादुरित्यथैषमहानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरास्मिजन्मना

नि० उ०
४४

जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताप्यां १ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुः अ० ८
रमृतं मे आसन्नं अर्कस्त्रिधा तूरजसो विमानो जसो धर्मो हा विरस्मि नाम ॥ अहमस्मि
प्रथमजा कृतस्य पूर्वदेवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ॥ यो माददाति सर्वं देवा वा अहमन्नमन्न
मदंतमग्निः ॥ इति सहस्रात्वा प्रादुर्बभूव वंतं व्याजहाराय तमात्मानं मभ्यात्मजमांति कम
न्यस्मा आचचक्ष्वेति २ अपश्यंगोपामनिपद्यमानमानुपरान्वपथिभिश्चरंतं ॥ स
स श्रीचीः सविष्चीर्वसान आवरीवर्तिभुवनेधंतः ॥ आवरीवर्तिभुवनेधंतरित्यथैव
महानात्मा सत्त्वलक्षणास्तत्परंतद्व्रजितसत्त्वं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पृशं तदरूपं तदर
संतदगंधं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येकं तत्क्षेत्रं तदङ्गाना
क्षेत्रं इमनुप्राप्य निरात्मजमथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति सत्त्वं
तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितोरजस्तमसी इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्या विशुद्ध
तो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञं पृथक् स्थावकल्पते प्रातिष्ठाति लिंगो महानात्मा तमोलिंगो वि
द्याप्रकाशालिंगस्तमोपि निश्चयलिंग आकाशः ३ आकाशगुणाः शब्द आकाशाद्वा
युर्द्विगुणाः स्पर्शेन वा योज्येति त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष्य आपश्चतुर्गुणारसेनाञ्जः
पृथिवी पञ्चगुणा गंधेन पृथिव्या भूतग्रामस्था वरजंगमास्तदहर्द्युगसहस्रं

रामः
४४

जागर्ति तस्यांते सुषुप्स्यन्तं गानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपियंति पृथिव्यपआपो ज्यो-
तिषं ज्योतिर्वीर्यं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्यामहांतमात्मानं महानात्मा प्रति-
भां प्रतिभाप्रकृतिं सास्वपितियुगसहस्रं रात्रिस्तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्तते स कालस्त-
देतदहर्भवतियुगसहस्रपर्यंतमहर्षद्वयं विदूरात्रियुगसहस्रांतीति होरात्रविदो जना-
इति ४ तं परिवर्तमानमन्योन्यनुप्रवर्तते स्त्रियादृष्टाविभक्तातिमात्रोहमिति गम्यते समिध्याद-
र्शने दंपावकं महाभूतेषु चिरोष्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्ता रं च ते जसोऽग्नः स्नेहं पृ-
थिव्यामूर्तिः पार्थिवोस्त्वष्टो गुणान् विद्या श्रीन्मातृ तस्त्रीन्पितृतौ स्त्रिस्त्रायुमज्जानः पि-
तृ तस्त्वष्ट्रांसशोणितानि मातृतो नपानमित्यष्टौ सोयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपि कु-
प्तः ५ स यद्यनुरुध्यते तद्रवति यदि धर्मो नुरुध्यते तद्देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते
तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते संजयत इमां योनिं संदध्यात्तदिदमत्र मतं श्रेष्ठं आरेत-
सः संभवति श्लेष्माणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावास्नात्रो-
स्थीयस्तिष्ठो मज्जा मज्जातोरेतस्तदिदं यो नोरेतः सितं पुरुषः संभवति शुक्रातिरेके पुमा-
भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति
शुक्रशोणितसंयोगात्मातृपितृसंयोगाच्च तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवत्ये

नि० ३०
४५

करात्रोपितं कललं भवति पंचरात्राद्बुद्धाः सप्तरात्रात्पेशीहिः सप्तरात्राद्बुद्धः पंचविंशति
रात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रो कृतिणो भवति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते मा-
सत्रयेण ग्रीवा व्यादेशो मासचतुष्टयेण त्रग्व्यादेशः पंचमेमासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुख-
नासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति सप्तमे च लनसमर्थे भवत्यष्टमे बुद्ध्या ध्यवस्यति नवमे स-
वर्गसंपूर्णो भवति मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ॥ नाना योनिसहस्राणि मयो-
वितानि यानि वै ॥ आहारा विविधा भक्ताः पीतानाना विधाः स्तनाः ॥ मातरो विविधा द-
ष्टाः पितरः सहस्रस्तथा ॥ अथाद्भ्युरवः पीड्यमानो जंतुश्चैव समन्वितः ॥ सांख्यं योगं सम-
भ्यस्येत्पुरुषं वा पंचविंशकर्मैति ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्म-
स्मरति जन्म मरणं मंते च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यं ६ अष्टोत्तरं संधिश-
तमष्टाकपालं शिरः संपद्यते षोडशवपापलानि नवस्नायुशतानि सप्तशतं पुरुषस्य म-
र्मणामर्धं च तस्योरोमाणिकोऽर्धो हृदयं च एकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृष-
णो ह्यष्टस्रपणौ तथोपस्थगुदपादौ तन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपाचि-
तकर्मणा वन्यो न्यजायेते इति तं विद्या कर्मणी समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञान-
तमसि मग्नौ जरामरणाक्षतिपासा शोकक्रोधलोभमोह मदभयमत्सरहर्षविषादे

अ. ८

रामः
४५

व्यासस्वयात्मकैर्द्वैतैरभिप्रेयमानः सोऽस्मादार्जवंजवीभावानां लन्तिर्मुच्यते सोऽस्मापा-
नं महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तेजसंशरीरं कृत्वा
कर्मणानुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं प्रतिपद्यते ७ अथ ये हिंसा
माश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तपिरेन्निरेणवे दोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभि
संभवन्ति धूमाद्रात्रिरात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षादक्षिणायनंदक्षिणा
यनापि तल्लोकं पितृलोकाच्चंद्रमसंचंद्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टे रोषधयश्चैतद्भूत्वा
तस्य संक्षये पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यते ८ अथ ये हिंसां मुत्सृज्य विद्यामाश्रि-
त्य महत्तपस्तपिरेन्निरेणवे दोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते चिरं भिसंभवन्त्यर्चिषो हरद्व्यं आ-
पूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनादेव लोकं देवलोकं दित्यमादित्या
द्वेद्युतं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवन्ति तेन पुनरावर्तंते शि-
क्षादंष्ट्रकायतइदं न जानन्ति तस्मादिदं वैदित्यमथाप्याह ९ नतं विदाथय इमा ज जा-
नान्यद्युष्माकमंतरंबभूव ॥ नीहारेण प्रावृता जल्पा चासुतपठक्थशरासश्चरन्ति ॥
नतं विद्याया विदुषोऽप्यमेवां विद्वांसो वदं त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमंतरमन्य

नि० ३०
४६

देषामंतरं बभूवेति नीहारेणाप्रावृतास्तमसा जल्प्यान्वास्तपउक्थशासः प्राणं सूर्ययत् अ० ८
थगाभिनश्चरं त्यविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुभवदं त्यथाहोविद्वांसः क्षेत्रज्ञो नुकल्पते तस्य तपसा
सहा प्रमादमेत्यथासव्यो भवति तेनासंततमिच्छेतेन सरव्यमिच्छेदेषा हि सरवाश्रेष्ठः
संजानाति भूतं भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायतेः सरवा कस्मात्सरव्यतेः सहभूते
द्रियैः शेरते महाभूतानि सेंद्रियाणि प्रकृया कर्मकारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशी
लमुपशम आत्मा ब्रह्मेति सब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते बंधो ज्ञानकृते
थात्मनो महतः प्रथमं भूतनाम धेयान्यनुक्रमिष्यामः १० हंसः। धर्मः। यज्ञः। वेनः।
मेधः। कृमिः। भूमिः। विष्णुः। प्रभुः। शंभुः। राभुः। वधकर्मा। सोमः। भूतं। भुवनं। भावि
ष्यत्। आपः। महत्। व्योम। यशः। महः। स्वर्णं। स्मृतीकं। स्मृतीकं। सतीकं। सतीनं। ग
हनं। गभीरं। गह्वरं। कं। अन्नं। हविः। सद्मा। सदनं। ऋतं। योनिः। ऋतस्य योनिः। सस्यं। नी
रं। हविः। रयिः। सत्। पूर्णं। सर्वं। अक्षितं। बर्हिः। नाम। सर्पिः। अपः। पवित्रं। अमृतं। इं
द्रुः। हेम। स्वः। सर्गाः। शंबरं। अंबरं। वियत्। व्योम। बर्हिः। धन्वा। अंतरिक्षं। आकाशं।
आपः। पृथिवी। भूः। स्वयंभूः। अध्वा। पुष्करं। सगरः। समुद्रः। तपः। तेजः। सिंधुः। अः

रामः
४६

पुनः। नाभिः। वृक्षः। ऊर्ध्वः। तत्। यत्। किं। ब्रह्म। वरेष्यं। हंसः। आत्मा। भवति। वधं संध्या
नं। यद्वाहिष्या। शरीराणि। अव्ययं च संकुरुते। यद्वा। आत्मा। भवति। यदेनं तन्वतेथे
तं महं तमात्मानमेतानि सूक्तान्येतां चोनुप्रवदंति ११ सोमः पवते जनिता म
तीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः॥ जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनिता इन्द्रस्य जनि
ता तविष्णोः॥ सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादि
त्यरश्मीनां दिवोद्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्योः धनकर्मणामादित्यरश्मी
नामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्त्रीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्र
स्येश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां दिव्योर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदेवत
मथाध्यात्मं सोम आत्मा प्येतस्मादेवोद्रियाणां जनितेत्यर्थः॥ अपि वा सर्वाभिर्विभू
तिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे १२ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्वि
प्राणां महिषो मृगाणां॥ इयेनो गृध्राणां स्वाधितिर्वनानां सोमः पवित्रमस्येति रेभं
न॥ ब्रह्मा देवानामित्येषा हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां प

नि० ३०

४७

दवीः कवीनामित्येषा हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनां मृषिर्विप्राः अ० ८
णामित्येषा हि क्रुषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृ
गाणामित्येषा हि महानृषवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्रा
णामिति श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्रा आदित्यो भवति गृध्रपतेः
स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येषा हि स्वयंकर्मण्यादित्यो
धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येतिरेषान्तित्येषा हि पवि
त्रं रश्मीनामत्येति स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदेवतमथाध्यात्मं ब्र
ह्मादेवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीः
नामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्य
यमप्यपिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि म
हानृषवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा
भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्राणां इन्द्रियाणि गृध्रपतेर्गतिकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठ
ति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयंकर्मण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रि

रामः
४७

यावांसोमः पवित्रमस्येतिरेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति स्तूयमानो यमेवेत
त्सर्वमनुभवत्पात्मगतिमान्वष्टे १३ तिस्रोवाच ईरयति प्रवद्विर्कृतस्यधीतिं ब्रह्म
गोमनीषां ॥ गावो यं लिगोपतिं पृच्छमानाः सोमं यं तिमृतयो वा वशानाः ॥ वद्विरा
दित्यो भवति स तिस्रोवाचः प्रेरयत्पृच्छो यजंषि सामान्यतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्र
ह्मणो मता न्येष एवेतत्सर्वमक्षरमित्यधिदेवतमथाध्यात्मं वद्विरात्मा भवति स
तिस्रोवाच ईरयति प्रेरयति विद्यामाते बुद्धिमता मृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो म
तान्ययमेवेतत्सर्वमनुभवत्पात्मगतिमान्वष्टे १४ सोमं गावो धेनवो वा वशानाः
सोमं विप्रामतिभिः पृच्छमानाः ॥ सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं
नवं ते ॥ एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वा वश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यं त्ये
वमेव सोमं विप्रारश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यं त्ये वमेव सो
मः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवाकर्वास्त्रिष्टुभश्च संनवं ते तत एतस्मिन्नादित्य
एकं भवं तीत्यधिदेवतमथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वा वश्य
मानानि कामयमानान्यात्मानं यं त्ये वमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमा

नानि कामयमानान्यात्मानं यंत्येव मेव सोमः स्मृतः पूयते अज्यमान इममेवात्मानं च स
 तत्तृष्यश्च संनवंते तान्ये तास्मिन्नात्मन्येकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे १५ अक्रान्तसमु
 द्रः प्रथमे विधर्मजनयन् प्रजाभुवनस्य राजा ॥ वृषा पवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो
 वावृधेः सुवान इंदुः ॥ अत्यक्रमी त्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा
 भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा पवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधेः सुवान इं
 दुर्त्ये रिधिदेव तमथाध्यात्ममत्यक्रमी त्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्
 प्रजाभुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा पवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधेः सुवा
 न इंदु रित्यात्मगतिमाचष्टे १६ महत्तत्सोमो महिषश्च कारापां य इभो वृणीत देवान् ॥
 अर्धादिंद्रे पवमान ओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुः ॥ महत्तत्सोमो महिषश्च कारापां
 य इभो वृणीत देवानाधिपत्यमर्धादिंद्रे पवमान ओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुरादि
 त्य इंदुरात्मा १७ विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं संतं पालितो जगार ॥ देवस्य पश्य
 कार्यमहित्वा धाममारुह्यः समान ॥ विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं
 चंद्रमसं पालित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते सदिवासमुदिते त्यधिदेव तमथाध्या

तमं विधुं विधमनशीलं दद्रापां दमनशीलं युवानं महान्तं पालित आत्मा गिरतिरात्रो मि
यते रात्रिः समुदिते त्यात्मगतिमान् चष्टे १८ साकं जानां सप्तथमादुरेकं जंषा छिद्यमा
रूपयो देव जाइति ॥ तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्त्रात्रे रेजंते विकृतानि रूपशः ॥
सहजातानां षष्मामृषीणामादित्यरश्मयस्तेषामिष्टानि वाक्ता निवाक्ता निवा
गतानि वामतानि वानतानि वाङ्मिः सहसं मोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतीः
वितेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सहजातानां
षष्मामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वाक्ता निवाक्ता निवा गतानि वा
मतानि वानतानि वान्नेन सहसं मोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर
आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यात्मगतिमान् चष्टे १९ स्त्रियः सतीस्ताः उमेपुंस
आदुः पश्य दक्षणा न्न विचेत दंधः ॥ कविर्यः पुत्रः स इमा चैके तयस्ता विजानात्सपि
तुष्पिता सत् ॥ स्त्रिय एवेति ताः शब्दस्पर्शरूपरसगंधहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे नि
राहारः प्राण इति पश्य कृष्ण न्न विजानात्संधः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जा
नाति सपितुष्पिता सदित्यात्मगतिमान् चष्टे २० सप्तार्धं गर्भा भुवनस्य रेतो विच्छोस्ति

नि० ३०
४६

संतिप्रदिशाविधर्मणि॥तेधीतिभिर्मनसातेविपुश्चितःपरिभुवःपरिभवन्तिविश्वतः॥अ० ८
॥सत्तेतानादित्यरश्मीनयमादित्योगिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दोयतएतस्मिंस्तिष्ठति
तानिधीतिभिश्चमनसान्चविपर्ययन्तिपरिभुवःपरिभवन्तिसर्वाणिकर्माणिवर्षक
र्मणेत्यादिदेवतमथाध्यात्मसत्तेमान्दीद्रियापययमात्मागिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दो
यान्यस्मिंस्तिष्ठतितानिधीतिभिश्चमनसान्चविपर्ययन्तिपरिभुवःपरिभवन्तिसर्वा
णीद्रियाणिज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमान्चष्टे २१ नविजानामिद्यादिवेदमस्मिनि
प्यःसंनद्धोमनसाचरामि॥नहिविजानांनुडिमतःपुत्रःपरिवेदयतेयमादित्यो
यमात्मा २२ अपाङ्गप्राङ्नेतिसुधयागृभीतोमर्त्योमर्त्येनासयोनिः॥ताशश्चन्तावि
पूवीनावियन्तान्य१न्यंचिक्युर्नानिचिक्युरन्यं॥अपान्चयतिप्राञ्चयतिस्वधयागृभी
तोमर्त्यआदित्योमर्त्येनचंद्रमसासह तोशश्चज्ञामिनोविश्वगामिनोबहुगामिनोवाप
श्यत्यादित्यंचंद्रमसमित्याधिदेवतमथाध्यात्ममपान्चयतिप्राञ्चयतिस्वधयागृभीतो
मर्त्यआत्मा मर्त्येनमनसासह तोशश्चज्ञामिनोविश्वगामिनोबहुगामिनोवापश्यत्या
त्मानंमनइत्यात्मगतिमान्चष्टे २३ तदिदासश्रुवनेषुज्येष्ठंयतो जह उग्रस्त्वेष नृमा॥

रामः
४६

सद्योजज्ञानोरिनिर्णातिशत्रूननुयंविश्वेमदंत्पूमाः॥ तद्भवतिभूतेषुभुवनेषु
ज्येष्ठमादित्यंयतो जज्ञउग्रस्त्वेषनृम्योदीप्तिनृम्याः सद्योजज्ञानोनिरिणाति
शत्रूनिर्तिरिणातिःप्रीतिकर्मादीप्तिकर्मावानुमदंतियंविश्वऊमाइत्यधिदे
व तमथाध्यात्मंतद्भवतिभूतेषुभुवनेषुज्येष्ठमव्यक्तं तपोजायतउग्रस्त्व
षनृम्योज्ञाननृम्याः सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूनिर्तिरिणातिःप्रीतिकर्मा
दीप्तिकर्मावानुमदंतियंसर्वऊमाइत्यात्मगतिमान्वहे २४ कोअद्ययुंक्तेधु
रिगाकृतस्पृशिमिवतोभामिनोदुर्हपायून्॥ आसान्निपून्हुत्स्वसोमयोभ
नूयएषांभृत्यामृणधत्सजीवात्॥ कआदित्योधुरिगायुंक्तेरश्मीन्कर्मव
तोभानुमतोदुराधर्षानस्तन्यस्मनवंतीषूनिषुणवंतिमयोभनिस्रवभनि
यइमंसंभृतंवेदकथंसजीवतीत्यधिदेवतमथाध्यात्मंकआत्माधुरिगायुंक्त
इंद्रियाणिकर्मवतोभानुमतोदुराधर्षानस्तन्यस्मनवंतीषूनिषुणवंतिमयोभ
निस्रवभनियइमंसंभृतंवेदचिरंजीवतीत्यात्मगतिमान्वहे २५ कर्तुंषतेतु

ज्यलेकोविभायकोमंसतेसंतमिंद्रकोऽंति॥ कस्तोकायकइभायोतरायेधिब्रवत् अ० ८
 चे३ कोजनाया॥ कएवगच्छतिकोददातिकोविभेति कोमंसतेसंतमिंद्रकस्तोकायाप
 ल्यायमहतेचनोरपायरमणीयायचदर्शनीयाय २६ कोअग्निमीदेहविषाघृतेन
 स्क्रवायजाताक्रतुभिर्ध्वेभिः॥ कस्मैदेवाआवहानाशुहोमकोमंसतेवीतिहोत्रः सुदे
 वः॥ कआदित्यंपूरयतिहविषाचघृतेनचस्क्रवायजाताक्रतुभिर्ध्वेभिरिति कस्मै
 देवाआवहानाशुहोमार्थान्कोमंसतेवीतिहोत्रः सुदेवः कल्पाणोदेवइत्यधिदेवतमथा
 ध्यात्वंकआत्मानंपूरयतिहविषाचघृतेनचस्क्रवायजाताक्रतुभिर्ध्वेभिरिति क
 स्मैदेवाआवहानाशुहोमार्थान्कोमंसतेवीतिहोत्रः सुप्रशः कल्पाणप्रशइत्यात्म
 गतिमा चष्टे २७ त्वमंगप्रशंसिषोदेवः शविष्ममर्त्यं॥ नत्वदन्योमघवन्नास्तिमर्हिते
 द्ब्रवीमितेवचः॥ त्वमंगप्रशंसीदेवः शविष्ममर्त्यं नत्वदन्योस्तिमघवन्पातावापा
 लयितावाजेतावास्त्रवयितावेंद्वब्रवीमि तेवचः स्तुतियुक्तं २८ हंसः शुचिषहस्र
 रंतरिक्षसजेतावेदिषदतिधिर्दुरोपासत॥ नृषह्रसदत्सद्योमसद्व्रागोजाक्रतुजा
 आद्रिजाक्रतां॥ हंसइतिहंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मापरंज्योतिः पृथिवीव्याप्तोतिव्या

संसर्वव्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमंडलेनेतित्ययतीति लोकोक्त्ययतीति हंसयं
त्ययतीति हंसाः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभृतगभीरवसतीति त्रिभिर्वस
तीति वारश्मिर्वसतीति वावक्विर्वसतीति वाक्स्वर्णरेताः पूषागभीरिभेति रिभंतावनकु
टिलानिकुटं तारिभंतांतरिक्षाचरत्यथां तारिक्षाचरदिति दिविभुविगमनं वाक्स्वभानुः
सुप्रभृतोहोतादित्यस्यगताभवं सति धिर्दुरोयासत्सर्वदुरोणसद्द्वं सर्वरसाविकर्षय
ति रश्मिर्विकर्षयति वक्त्रिर्विकर्षयति वननं भवश्चैत्ये गोजा आद्रिगोजा धरित्रिगोजाः
सर्वे गोजाः तज्जा बहुवाब्दा भवन्ति निगमो निगमव्यति भवत्पृष्ठे निर्वचनाय २९ हा
सुपर्णासयुजा सर्वायासमानं वृक्षं परिष्वजाते ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्न
न्यो अभिवाकशीति ॥ दोद्वे प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्या
चक्षते सुपर्णासयुजा सर्वा येत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्यक्षति धर्तेशरीर एव
तज्जायते वृक्षं रक्षशरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्तौ नमनश्नन्नन्यं सक्तु
पतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदान्तमनुश्नन्नन्यो अभिवाकशीतीत्यात्मगतिमाचक्षे
३० आयाहीदपथिभिरीकितेभिर्यद्भूमिमं नो भागधेयं जुषस्वा ॥ तृसां जङ्गमां तुल

नि० ३०
५९

सोम

स्येवयोषाभागस्तेपैतृष्येयीवपामिव॥ आगमिष्यंति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिः तीर्थे
भिः शक्रः प्रतरेरीळितेभिस्त्रिभिः स्तीर्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागं मग्नीषोमभागाविंद्रो
जुषस्वत्तमामेवंमातुलयोगकन्याभागं सत्तुकेवसाया देवतास्तास्तत्क्षणं शक्रं नि
दर्शनं ३१ विप्रं विप्रा सोवसे देवं मत्ती सकुलये॥ अग्निं गीर्भिर्हवामहे॥ विप्रं विप्रा
सोवसे विदुर्वेदं विंदते वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनिलया स्थित
मकारसंहितमुकारपूरये नमकारनिलयं गतं विप्रं प्रापोषु बिंदुसिक्तं विकसितं व
द्वितेजः प्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवान्चामृतमुरवेवदंति॥ अ
ग्निं गीर्भिर्हवामहे॥ अग्निं संबोधयेदग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तराभूयसे निर्वच
नार्य ३२ जातवेदसे स्मृ न वाम सोम मरातीय तो निदहाति वेदः॥ स नः पर्षदति दु
र्गाणि विश्वानावेव सिंधुं दुरितात्पुग्निः॥ जातवेदस इति जातमिदं सर्वं स चरान् चर
स्थि ह्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाद्य स्मृ न वाममिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजान
ममृतमरातीय तो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मी करोति सोमो द

अ० ८

रामः
५९

ददित्यर्थः॥ सनः पर्वदाति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्नानानि नावेव सिंधुं यथा कश्चित्क
र्णधारो नावेव सिंधोः स्यंदनान् दीजलदुर्गं महाकूलं तारयति दुरितात्पाग्नि-
रिति दुरितानि तारयति तस्यैषा पराभवति ३३ इदं ते न्याभिरसमानमिन्द्रियाः
काश्च सिंधुं प्रवहंति नद्यः॥ सर्पो जीर्णमिव त्वं जहाति पापं स शिरस्कोभ्युपेत्य॥
इदं ते न्याभिरसमानमिन्द्रियाः काश्च सिंधुं पतितं कृत्वा नद्यो वहंति सर्पो जीर्णमिव सर्प
स्त्वत्वं जहाति पापं त्वं जंत्वा पापं आप्नोते सा सामेषा भवति ३४ अंबकं यजामहे स
गंधिं पुष्टिवर्धनं॥ उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥ अंबको रुद्रस्ते
अंबकं यजामहे सगंधिं सगंधिं स्रक्षुः गंधिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव
वफले बंधनादा रोधनान्मृत्योः सकाशान्मुच्यस्व मां कस्मादित्येषा मितरेषा
पराभवति ३५ शतं जीवशरदो वर्धमानः शतं हेमं तान्कृतमुवसंतान्॥ शत
मिंद्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषे मंपुनर्दुः॥ शतं जीवशरदो वर्धमा
न इत्यपि निगमो भवति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयंति शतमेनमेव

नि० ३०
५२

शतात्मानं भवति ब्रह्म मनं तं भवति शतमे श्वर्यं भवति शतमिति शतं दीर्घमस्युः
३६ मातेराधांसि मातृकृतयो वसोऽस्मान् कदाचनानादभं न॥ विश्वाचन उपमिमी
हिमानुषवसूनि चर्षणिभ्यु आ॥ मान्वते धामानि मान्वते कदाचनः सारिषुः सर्वाणि
प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितो यमादिषो यमात्माथेतदनु प्रवदं त्यथेतं महान्तमा
त्मानं मे षर्गपाः प्रवदति वैश्वकर्मणो देवानां नु वयं जानानासदासी नो सदासी न द्रा
नीमिति च सैषात्मा जिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलो
कतांगमयातिय एवं वेद नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्का
य ब्रह्मश्रुक्ल मसीय ब्रह्मश्रुक्ल मसीय ३७ व्याख्यातं देवतमुग्निरस्मि जन्मना पश्य
गोपामाकाशगुणस्तं परिवर्तमानं सद्य नुरुध्यते होतरमथ ये हिंसामाश्रित्याथ ये
हिंसामुत्सृज्य न तं हंसो घर्मः सोमः पवते ब्रह्मा देवानां तिस्रो वान्व ईरयति सोमं गावो
कोऽन्तसमुद्रो मुहन्तसो मोविधुं दद्राणं साकं जानां स्त्रियः सतीः सप्तार्धं गर्भानविजा
नाम्य पाङ् प्राडेति तादिदासको अद्ययुं के क ईषते को अग्निमीदृ त्वमंगहंसः शुचि

अ० ८

रामः
५२

षट्पदास्तु पूर्णायां हीद्विप्रं विप्रो सो जातवेदस्य इदं ते न्यामि स्त्र्यं बकं शतं जीव मातेरा
धांसि सप्तत्रिंशत् ३७ इति नैरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः १४ क २८६ शके १७३२ प्रमोद
संवत्सरस्य चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां इदं पुस्तकं धोपेश्वरोपाह्वानंतु यज्वस्तु सर्वा
मस्तरिणा लिखितं नरगुंदग्रा मेसमाप्तं ॥ श्रीविजयादुर्गापूजामस्तु ॥ ॥ ॥
शके १७३२ प्रमोद संवत्सरस्याषाढा सितसप्तम्यां स्वरितं ॥

नि० न०
५३

अ० ८

इति नैरुक्तोत्तरभागः समाप्तः ॥ ७॥ ॥

१३

रामः
५३

१२८

१३८

१४

॥अथनेरुक्तपूर्वषट्स्यप्रारंभोयम्॥

नि० ५०
९

श्रीमहागणपतये नमः ॥ श्रीविजयादुर्गायै नमः ॥ हरिः ॐ ३ म् समाम्नायः समाम्नातः सव्या अ. १
ख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघंटव इत्याचक्षते निघंटवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति कुंदोभयः
समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगंतव एव संतो निगमनानि घंटव उच्यन्ते इत्येवमन्यवो
पिवाहेन नादेव स्युः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि
नामारख्याते चोपसर्गानि पाताश्च तानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामारख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशं
ति भावप्रधानमारख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वोपरीभूतं
भावमारख्यातेनाचष्टे ब्रजति पचतीत्यपक्रमप्रभृत्य पवर्गपर्यंतं मूलं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभि
र्ब्रज्यापक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशे गोश्चः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्तेशे
ते ब्रजति तिष्ठतीतींद्रियानि त्यं च नमो दुंबराय पाः १ तत्र चतुष्टुं नोपपद्यते युगपदुत्प
न्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयत्वाच्च
शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवदेव ताभिधानं पुरुषविद्यानि त्यत्वा
त्कर्मसंपत्तिर्मेवो वेदेषु भावविकारा भवन्तीति वाप्यायिणि जायते स्ति विपरिणामतेव
र्जते उपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टेनापरभावमाचष्टेन प्रति

रामः
९

वेधत्यस्तीत्यनस्य सत्वस्यावधारणां विपरिणामत इत्यप्रव्यवमानस्य तत्त्वादिकारं वर्धत
इति स्वांगाभ्युच्चयं सांयोगिकानां कार्यानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा ॥ प्रक्षीयत इ
त्येतेनैव व्याख्यातः प्रातिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमान् च ह्येन पूर्वभावमान् च ह्येन प्रति
षेधाति २ अतो न्येभावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति हस्माह ते यथा वचनमभ्युहि
तव्या नानिर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निरादुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग
द्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तथा एषु पदार्थः प्रादुरिति तेन नामाख्यातयोर
र्थविकरणमा इत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमपीत्यापि मुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलो
म्यमतिस्तु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहाथ ३ या उदित्येतयोः
प्रातिलोम्यं समित्येकी भावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्वेतिसादृश्यापरभावमपीतिसं
सर्गमुपेत्य पजनं परीतिसर्वतो भावं मधीत्यपरिभावमेश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान्ना
दुस्त उपेक्षितव्याः ३ अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंत्यप्युपमार्थे विकर्मोपसंग्र
हार्थेऽपि पदपूरणास्तेषामेतेन चत्वार उपमार्थे भवन्तीवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरि
वेद इवेति नेति प्रातिषेधाथ ३ यो भाषाया मुभयमन्वध्यायनं देवममंसतेति प्रातिषेधा

नि० पू०
२

धरियः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधातिदुर्मदासोनस्करायामित्युपमाथरियउपरिष्ठादुपाचा
रस्तस्य येनोपमिमीतेचिदित्येषोनेककर्मचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायामाचार्यः कस्मादा
चार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोतिबुद्धिमिति वादधिचिदित्युपमार्थे कुल्माषा
श्चिदाहरेत्येवकुसिते कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति नु इत्येषोनेककर्मदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे
कथं नु करिष्यतीत्यनुपपद्येनन्वेतदकाषादिति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥ वृक्षस्य नुते पुरुहूतवयाः
॥ वृक्षस्येव ते पुरुहूतशारवावयाः शारवावेतेर्वातायनामवन्ति शारवाः रवशयाः शक्रोतेर्वा
धयस्यागमादर्थपृथक् महविहायतेन त्वो देविकमिव विग्रहेण पृथक् कात्सकर्मोपसंग्रह
श्चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संप्रयुज्यते हं च त्वं च वृत्रहन्ति ते तस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य
एत्याकारो वेति विचारणार्थे हं ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेहवे सथापिसमुच्चयार्थे
भवति ४ वायुर्वा त्वामनुवासेति ॥ अह इति च ह इति च विनिग्रहाथरियो पूर्वणसंप्रयुज्ये
ते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्त
रेणामृषेमेवदंतिसत्यमुतेवदंतीत्यथापि पदपूर्णा इदमुतदुहीत्येषोनेककर्मदं हि करिष्य
तीति हेत्वपदेशे कथां हि करिष्यतीत्यनुपपद्ये कथं हि व्याकरिष्यतीत्यस्यायां किलेति वि

अ. १

क

रामः
२

ति

द्याप्रकर्षे एवं किले त्पथापिन ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यते नुपृष्टे न किले वं ननु किले वं मेति प्रति
षेधे माकाषीर्माहाषीरिति चरवात्त्विति चरवलुकृतारवलुकृतमथापि पदपूरणं एवं चरवलुकृत
द्वभूवेति शश्वदिति विचि कित्साथीयोभाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्टं एवं शश्वदित्यस्य यं पृ
ष्टे नूनामेति विचि कित्साथीयोभाषायां मुभयमन्वध्यायन् विचि कित्साथीयश्च पदपूरण
श्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सां चकार स इन्द्र एत्यपरि देव्यां चक्रे ५ ननू
नमास्ति नो श्वः कस्तद्देदय दद्भुतं ॥ अन्यस्यान्वित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विनश्यति ॥ न
नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्धविद्युरित्यद्गोनामधेयं द्योतत इति सतः श्वउ
पाशंसनीयः कालो ह्योहीनः कालः कस्तद्देदय दद्भुतं ॥ कस्तद्देदय दद्भुतमिदमपीतर दद्भु
तमभूतमिदं न्यस्यान्वित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्य न्योनानेयाश्चेत्तं चेत्तैरुताधी
तं विनश्यतीत्यप्याध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापि पदपूरणः ६ नूनं साते प्र
तिवरं जरित्रे दुही यदि दक्षिणामघोनी ॥ शिक्षास्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम वि
दथे सुवीराः ॥ साते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणाम
घोनी मघवती मघामिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयति कर्म

नि० ६०
३

णोव्युक्तं समर्थयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनादिशामभिप्रेत्यदिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो
दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वास्यादानकर्मणो हस्तो हंतैः प्राशुर्हनने देहिस्तो लभ्यः कामा
न्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहायदाभगो नोस्तु बृहद्देमस्वेवेदनेभे गोसजतेर्बृहदिति म
हतो नामधेयं परिवृढं भवति वीरवंतः कल्याणवीरावा वीरो वीरयत्यभिन्नान्वेतेर्वास्याङ्ग
तिकर्मणो वीरयतेर्वासीमिति परिग्रहाथरियो वा पदपूरणो वा ॥ प्रसीमादित्यो असृजत ॥
प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा विसीमतः स्फुरुचो वेन आवरिति च व्यवृणोत्सर्व
त आदित्यः स्फुरुच आदित्य रश्मयः स्फुरोचनादपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबंधमाददी
तपंचमीकर्मणो सीमन्तः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमामर्यादा विषीव्यतिदेशाविति
त्व इति विनियोगाथस्य सर्वनामानुदात्तमर्थनामेत्येके ७ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुषा
नृगायत्रं त्वोगायति शकरीषु ॥ ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ॥
इत्यादि कर्मणां विनियोगमात्रं ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुषा नृगायत्रं त्वोगायति शकरीषु
गायति शकरीषु जातगायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः शक्नोते स्तद्यदाभिर्वृत्र
मशक्यं तु तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते ब्रह्मे को जाते जाते विद्यां वदति ब्र

अ० १

रामः
३

कावृकादिव॥ विभ्यस्यंतो ववाशिरेत्रिशिरंजीवनायकं॥ त्रिशिरंजीवनाय॥ त्रिशिरंशृणातेः अ०१
 शम्नातेवी॥ एमेनंसृजताकृते॥ आसृजतैर्नकृते॥ तमिद्धर्धंतुनोगिरिः॥ तंवर्धयंतुनोगिरिःस्तु
 तयोगिरोगृणातेः॥ अयमुत्तिसमतसि॥ अयंते समतसीवोपि दृश्यतेस्तु विदुरिवस्तुविज्ञायेते
 इवाथापिनेत्येष इदित्येतेनसंप्रयुज्यतेपरिभये १० हविर्भिरंकेस्वरितः संचंतेस्तु न्वंतएकेस
 वनेषुसोमान्॥ शचीर्मदंतउतदक्षिणाभिर्नोज्जिह्वायह्योनरकंपतामेति नरकंनपरकंनीचे
 र्गमनंनस्मिन्नमपांस्थानमल्पमप्यस्तीतिवाथापिनचेत्येष इदित्येतेनसंप्रयुज्यतेनुपष्टेन
 चेत्सुसंपिबंतीतिस्फुरास्तुनोतेरेवमुच्चावचेध्वर्थेषुनिपतंतितउपोक्षितव्याः ११ इतीमा
 निचत्वारिपदजातान्यनुक्रांतानि नामारख्यातेचोपसर्गनिपाताश्च तत्रनामान्यारख्यात
 जानीतिशाकटा यनोनेरुक्तसमयश्चनसर्वाणीतिगाग्योवेयाकरुणानांचेकेतद्यवस्च
 रसंस्कारोसमर्थो प्रादेशिकेनगुणेनान्वितोस्यातांसंविद्धातानितानियथागोरश्चः पुरु
 षोहस्तीत्यथचेत्सर्वाप्यारख्यातजानिनामानिस्फुर्यः कश्चतत्कर्मकुर्यात्सर्वंतत्सत्तथा
 वक्षीरनृयः कश्चाध्वानमश्रुवीताश्चः सवचनीयः स्याद्यात्किंचित्तं द्यात्तणंतदथापिचेत्स

वीपयारव्यातजानिनामानिस्कुर्यावज्जिर्भावेः संप्रयुज्येततावद्भ्योनामधेयप्रतिलंभः स्या
तत्रैवं स्मृणादरशयावासंजनीव स्यात् १२ अथापिय एषां न्यायवान्कर्मनामिकः संप्र
स्कारो यथाचापि प्रतीतार्थानिस्कुरस्तथेनान्याचक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्
हेत्यश्वंतर्दनमितितुणमथापि निष्पन्नैर्भिव्याहारेभिविचारयंति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः
कएनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथान्वितेर्था प्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्थान्त्सं
चस्कारराकटायन एतेः कारितं च यकारादिंचांत करणामस्तेः शुद्धं च स कारादिंचांथापि
स त्वपूर्वेभाव इत्याहुः परस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते १३
यथोहिनुवा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्यातां सर्वप्रादेशिक
मित्येवं सत्यनुपातं भवति यथो एतद्यः कश्चिदत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीर
न्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलंभमेकेषां नैकेषां यथा तक्षापरिब्राजको जी
वनो भूमिज इत्येते नैवोत्तरः प्रत्यक्तो यथो एतद्यथाचापि प्रतीतार्थानिस्कुरस्तथेनान्याच
क्षीरन्निति संत्यल्पप्रयोगाः कृतोप्येकपदिका यथा ब्रततिर्दमूना जादय आट्पारो जाग

नि० ५०
५

रूकोदर्विहोमीतियथोएतन्निष्पन्नेष्विवाहारेष्विविचारयंतीतिभवतिहिनिष्पन्नेष्विवा अ.१
हारेयोगपरीक्षिः प्रथनात्पृथिवीत्पादुः क एनामप्रथयिष्यात्किमाधारश्चेत्यथवेदर्शनेनपृ
थुरप्रथितान्वेदप्यन्नेरथाप्येवंसर्व एवदृष्टप्रवादाउपाकृत्यतेयथोएतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्सं
वस्कारेतियोनान्वितेथेसंवस्कारसंतेनगर्ह्यः सौषा पुरुषगर्हानशास्त्रगर्ह इतियथोएतद
परस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावा
नामधेयप्रतिलंभमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वोदो लंबं चूडक इति बिल्वं परणाह भेदनाद्वा १४
अथापीदमंतरेण मंत्रेष्वर्थप्रत्ययोनविद्यतेथमप्रतियतो नात्पंतं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं
विद्यास्थानं व्याकरणास्पकात्स्म्यस्वार्थसाधकं च यदि मंत्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति को
त्सो नर्थका हि मंत्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यं नियतत्वाच्चोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवंत्यथापि ब्राह्म
णेन रूपसंपन्नाविधीयंत उरुप्रथस्चेति प्रथयति प्रोहाणीति प्रोह्यथाप्यनुपपन्नार्था भवं
त्योषधेत्रायस्वेनं स्वधिते मेनां हिंसीरित्याह हिंसन्नेथापि विप्रतिषिद्धार्था भवंतीति ॥ एक ए
व रुद्रो वतस्तेन द्वितीयः ॥ असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्यां ॥ अशत्रुरिंद्रजहिषेश

रामः
५

तंसेनाअजयत्साकमिंद्रइत्यथापिजानंतं संप्रेष्यत्यग्रयेसमिद्धमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादि
तिः सर्वमित्यदितिद्यौरदितिरंतरिक्षामितितदुपरिष्ठाद्वारव्यास्यामोधाप्यविस्पष्टार्थाभवंत्य
म्यग्यादृशिमन्त्रारयायिकाणुकेति १५ अर्थवतः शब्दसामान्यादतेद्वयस्य समुद्रं यद्रूपसम
द्रं यत्कर्मक्रियमाणामृग्यजुर्वामिवदतीति च ब्राह्मणं क्लीकं तौ पुत्रैर्नम्रभिरितियथो एतन्नियत
वाचोयुक्तपोनियतानुपूर्व्याभवंतीति लौकिके केष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पिता पुत्रावितियथो एतद्ब्रा
ह्मणेन रूपसंपन्नाविधीयंत इत्यदितानुवादः स भवतियथो एतदनुपपन्नार्थाभवंतीत्याम्नाय
वचनादहिंसाप्रतीयेतयथो एतद्विप्रतिषिद्धार्थाभवंतीति लौकिके केष्वप्येतद्यथा सपत्नोयंब्रा
ह्मणेन मित्रो राजेतियथो एतज्जानंतं संप्रेष्यतीति जानंतमभिवादयते जा नते मधुपर्कं प्राहे
तियथो एतददितिः सर्वमिति लौकिके केष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो ए
तद्विस्पष्टार्थाभवंतीति नेषस्त्राणोरपराधो यदेनमंधोन पश्यति पुरुषापराधः स भव
तियथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारो वर्यवित्कृतुरवलुवेदितुषु भूयो वि
द्यः प्रशस्यो भवति १६ अथापीदमंतरेण पदविभागो न विद्यते ॥ अवसायपदते रुद्रम
तेति पदद्वयसंगावः पथ्यपदनमवतेर्गत्वर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णत्यवसाया

नि० पू०
६

ध्यानिति स्यातिरूपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णति दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति पञ्चम्यर्थः
प्रेक्षावाच्यमर्थः प्रेक्षावाः कारांतं परो निर्ऋत्या आन्वक्ष्येति चतुर्थ्यर्थः प्रेक्षै कारांतं परः संनिकर्षः
संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृती निसर्वचरणानां पार्षदा न्यथापि याज्ञे देवतेन बहवः प्रदे
शा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद्भूयुर्लिंगज्ञा अत्र स्मृतिः ॥ इदं नत्वा शवसा देवता वायुं पूजन्ती
ति वायुलिंगं चेद्भूयुर्लिंगं चाग्नेये मंत्रे ग्निशि वमन्योत्तिष्ठितः सहस्रेति तथाग्निर्मान्यवे मंत्रे तिष्ठि
तो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिना भवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दान्व १७ स्था
पु रयं भारहारः किलाभूदधीत्यवेदं ना विजानाति योर्थः ॥ योर्थ इदं सकलं सद्रमभ्रुतेनाकमेति
ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनेव शब्दते ॥ अनग्ना विवशुक्लै धोनत ज्वल
ति कर्हि चित् ॥ स्थापुस्तिष्ठते रथे र्ते ररणस्यो वा १८ उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्व
न्न शृणोत्येनाम् ॥ उतो त्वस्मै तन्वं १ विसस्नेजा येव पत्यः उशती सुवासाः ॥ अप्येकः पश्यन्न पश्यति
वाचमपि न शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मै तन्वं विसस्त्र इति स्वमात्मानं वि
वृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा
ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणो

अ० १

रामः
६

तीत्यर्थं प्रशंसति स्योत्तराक्षयसेनिर्वचनाय १२ उत त्वं सरव्योऽस्मिन् पीतमादुर्नेन हि च त्वपि
वाजिनेषु ॥ अथेन्वाचरति माययेष वाचं शुश्रुवां ॥ अफलामपुष्पाम् ॥ अप्येकं वाक् सरव्योऽस्मिन् पीत
माहूरममाणां विपीलाथं देवसरव्येरमणीयेऽस्मा न इति वा विज्ञाताथं च न्नामुवंति वाग्देवेषु बलव
त्स्वप्यधेन्वाद्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपयानास्मै कामान्दुग्धे वाग्देहा न्देवमनुष्यस्थानेषु यो
वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किंचित्पुष्पफलेति
वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञदेवते पुष्पफले देवताध्या त्मेवासाक्षात्कृतधर्माणोऽप्योवभू
वुस्तेवरे १ यो साक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मंत्रान्त्संप्रादु रूपदेशाय ग्लायंतो वरे बिल्मग्रहणाय
मंत्रं थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदांगानि च बिल्मं भित्त्वं भासनमिति वै तावंतः समानकर्मणो धा
तवो धातुर्दधातेरेतावंतस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानां मिदमभिधानं नैघंटुकमि
दं देवतानां मप्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदेवते मंत्रे निपतति नैघंटुकं तत् ॥ अश्वं नत्वा वारवंतः ॥
अश्वमिव त्वावालवंतं वालादंशवारणार्थाभवंति दंशे दशतेः ॥ मृगो नभीमः कुचरो गिरि
ष्ठा ॥ मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्हर्गति कर्मणो भीमो विभ्यस्य स्माद्भीष्मोपेतस्मादे
व कुचर इति चरति कर्म कुत्सितमथ चेदेवताभिधानं कायं न चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गि

रिः पर्वतः समुद्रीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्वपुनः पृणातेः प्रीणातेर्बोधमासपर्वदेवानस्मिन्प्री ३०१
 णं तीति तत्सकृतीतरत्संधिसामान्यान्मेघरुणायी मेघोपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानिनामानि
 प्राधान्यरुक्तीनां देवतानां तदेव तमित्या चक्षते तदुपरिष्ठाद्वारव्यास्यामोनेघंटकानि नेग
 मानी हेह २० समाम्नायस्तत्र चतुष्टु मतो न्येथानि पाता वायुर्वात्मान नूनं नूनं सातक्रुचां
 लोक्षवन्तो निष्क्रुक्ता सोहनिभिर्गिरितीमान्यथापि यो यथो हि चथापीदमर्थवन्तो थापीदं रुणा
 रयमुतलः परचन्नुतलं सरव्येर्विशतिः २० इति नेरुक्ते पूर्वषट्के प्रथमोऽध्यायः ७ हरिः ३०३
 म अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारो समथो प्रादेशिके न गुणो नान्वितो स्यातां तथा
 तानि निर्ब्रूयादथानान्वितेथे प्रादेशिके विकारेण नित्यः परीक्षेत केनाचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्य
 माने सामान्येष्वक्षरवर्णसामान्यानिर्ब्रूयान्तत्वेन निर्व्रूयान्तसंस्कारमादिधेतुविशयवत्ये
 हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्यन्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते अथाप्यस्ते
 निवृत्तिस्थानेष्वालोपो भवति स्तः संतीत्यथाप्यंतलोपो भवति गत्वागतमित्यथाप्युपधा
 लोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधा विकारो भवति राजादंडीत्यथापि वर्णलोपो भ
 वति तत्तत्तायामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तच्च इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो

विंदुर्विज्य इत्यथाप्याद्यंतविपर्ययोभवतिस्तोकारज्जुः सिकतास्तर्किं स्याप्यंतव्यापत्ति
र्भवति १ ओद्योमेद्योनाद्योगाद्योवधूर्मध्वेत्यथापिवर्णोपजनआसृद्धारोभरूजेतितद्य
त्रस्तरादनंतरांतस्त्रांतर्धातुभवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशंतितत्रसिद्धायामनुप
पद्यमानायामितरयोपापिपादायिषेत्तत्राप्येकेल्पनिष्पत्तयोभवंतितद्यथेतद्वृत्तिर्भुं
पृथुः पृथतः कुणारुमित्यथापिभाषिकेभ्योधातुभ्योनेगमाः कृतोभाष्यंते दमूनाः क्षेत्रसाधा
इत्यथापिनेगमेभ्योभाषिकाउल्लंघ्यतमित्यथापिप्रकृतयएवैकेषुभाष्यंतेविकृतयएके
षुशवतिर्गातिकर्माकं बोजेषेवभाष्यतेकंबोजाः कंबलभोजाः कमनीयभोजावाकंबलः
कमनीयोभवतिविकारम स्यायेषुभाष्यंतेशवइतिदातिर्लवनार्थे प्राञ्चेषुदानमुदीच्ये
षेवमेकपदानिनिर्ब्रूयादथतद्धितसमासेषेकपर्वस्त्वनेकपर्वस्त्वपूर्वपूर्वमपरमपरं
प्रविभज्यनिर्ब्रूयादंजः पुरुषोदंडपुरुषोदंडमर्हतीतिवादंडेनसंपद्यतइतिवादंडोदद
तेर्धारयतिकर्मणोक्कुरोददतेमपिमित्यभिभाष्यंतेदमनादित्योपमन्यवोदंडमस्याकर्ष
तेतिगर्हायांकक्ष्यारज्जुरश्वस्यकक्षंसेवतेकक्षोगाहतेः कस इतिनामकरणाः ख्यातेर्वा

अने० प्र०
८

नर्थकोभ्यासः किमास्मिन्नख्यानमिति कथ्यते वीतत्सामान्यान्मनुष्यकक्षोबाद्गुह्यत्सामान्याश्च अ० २
स्य २ राजः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरि शयः पूरयते वी पूरयत्यंत
रित्यंत र पुरुषमभिप्रेत्य ॥ यस्मात्परं ना परमस्ति किंचिद्यस्मान्नापीयोनज्यायेतस्ति क
श्चित् ॥ वृक्ष इव स्तब्धो दिविलिष्ये कस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति विश्व
कद्राकषो वीतिचकद्र इति श्वगतो भोष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना च
कद्रातिकद्रातीतिसतो नर्थकोभ्यासस्तदास्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः कल्याणवर्णरूपः कल्याण
वर्णस्येवास्यरूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वर्णो ते रूपं रोचते रवंतद्धितसमासानि
र्ब्रूयान्नेकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणा यनानुपसंनायानिदं विदेवानि संख्यविज्ञातु
र्विज्ञाने स्तयोपसंनायानि निर्ब्रूयाद्योवाकं विज्ञातुं स्यान्मिधा विनेतपस्विने वा ३ विद्या
हवे ब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टे हमास्मि ॥ अस्त्यकायान् जवेयताय नमा ब्रूया
वीर्यं वती तथा स्याम् ॥ य आतृणस्य वितथे न कर्णा वदुः खं कुर्वन्मृतं संप्रयच्छं ॥ तं मन्येत
पितरं मातरं च तस्मै न दुष्टेत्कृतमन्ननाह ॥ अध्यापिताये गुरुं नाद्रियं ते विप्रा वाचामनसा
कर्मणा वा ॥ यथैव तेन गुरोर्भाजनीयास्तथैव तान् भुनाक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्याः शुचिम्

रामः
८

प्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं गायस्तेन दुह्येत्कृतमन्नं नाहतस्त्रेमा ब्रूयानि धिपाय ब्रह्म
न्निति निधिः शेषाधिरिति ४ अथातो नुकमिष्यामो गोरिति पृथिव्यानामधेयं यद्दूरं ग
ता भवति यज्ञास्यां भूतानि गच्छंति गते वो कारो नाम करणो थापि पशुनामे ह भवत्येत
स्मा देवा थाप्यस्यां तादितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रीणीतमत्सरमिति पयसो म
त्सरः सोमो मंदते स्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोसमो नो भिमत्त एनेन धनं भवति पयः पिवते वा
प्यायते वा क्षीरं क्षरते र्धसेर्वेरो नाम करण उशीरमिति यथां शुंडुहं तो अध्यासते गवीत्य
धिषवपाचर्मणो शुः शमसृमात्रो भवत्यननायशं भवतीति वाचर्मचरते वो चृतं भवतीति वा
थापि चर्मचश्छेष्मा च गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वेति रथस्तुता वथापि स्नावचश्छेष्मा च गो
भिः संनद्धा पतति प्रसूते तीषु स्तुतो ज्यापि गोरुच्यते गव्यां वेतादितमथ चेन्न गव्या गमयती
षू निति ५ वृक्षे वृक्षे नियतामीमय ज्ञोस्ततो वयः प्रपतान् पुरुषा दः ॥ वृक्षे वृक्षे धनुषि ध
नुषि वृक्षो ब्रश्चनादृत्वा क्षांति सतीति वा क्षाक्षियते निर्वाप्त कर्मणो नियतामीमय ज्ञोः शब्दं क
राति मीमयतिः शब्दं कर्मा ततो वयः प्रपतान्ति पुरुषान दये नो विरिति शकुनिना मवेतेर्गतिकर्म
णो थापी पुनामे ह भवत्येतस्मा देवा दित्योपि गोरुच्यते ॥ उतादः पुरुषे गवि ॥ पर्ववति भास्व
तीत्योपमन्य वो थाप्यस्येको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतो स्यदी

नि० पू०

९

सिर्भवतीति सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वइत्यपि निगमोभवतिसोपि गोरुच्यते॥ अत्रा अ० २
हगोरमन्वतेतितदुपरिष्ठाद्वारव्यास्यामः सर्वेधिरश्मयोगावउच्यंते ६ तावांवास्तून्पु
श्मसिगमध्वेयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः॥ अत्राह तदुरुगायस्यवृक्षः परमंपदमवभाति
भूरि॥ तानिवांवास्तूनिकामयामहे गमनाययत्रगावोभूरिशृंगाबहुशृंगाभूरीति बहुनो
नामधेयंप्रभवतीति सतः शृंगंश्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोक्तमिति वाशिर
सो निर्गतमिति वायासोयनास्तत्र तदुरुगायस्यविष्णोर्महागतेः परमंपदंपरार्ध्यसुमवभा
तिभूरि॥ पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदंपशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादि
तराणिपदान्येवमन्येषामपिसत्त्वानांसंदेहाविद्यंते तानिचेत्समानकर्माणि समाननिर्वच
नानिनानाकर्माणिचेन्नानानिर्वचनानियथार्थनिर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः पृथिवीना
मध्येयान्यनुक्रांतानितत्रनिर्कृतिर्निरमणादुक्तेः कृत्वापत्तिरितरासापृथिव्यासंदिश्यतेत
योर्विभागस्तस्याएषाभवति ७ यऽईचकारनसोअस्यवेदयऽईददर्शहिरुगिनुतस्मात्॥
समातुर्योनापरिवीतोअंतर्वद्रुप्रजानिर्कृतिमाविवेका॥ बहुप्रजाः कृत्वापद्यतइतिपरिज्वा
जकावर्षकर्मेतिनैरुक्तायईचकारेतिकरोतिकिरतीसंदिग्धोवर्षकर्मणानसोस्यवेदम

रामः

९

ध्यमः स एवास्म्यवेदमध्यमो यो ददर्शादित्योपहितं समातुर्यो नो मातां तरिक्षं निभश्यंते स्मि
न भूतानि यो निरंतरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो यो निरेतस्मादेव परि
युतो भवति बहु प्रजाभूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकपूणिः संकल्पयां चक्रे सर्वा देवता जा
नामीति तस्मै देवतोभयलिंगा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिषा पितृतेति सास्मा
एतान् च मादिदेशेषामेदेव तेति ८ अयं स शिंक्ते ये न गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनाव
धिश्चिता ॥ सा चित्तिभिर्निहिचकार मर्त्यं विधुद्भवंती प्रतिवात्रिमो हता ॥ अयं स शब्दाय ते ये
न गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषामाध्यमिका ध्वं
सने मेघे धिश्चिता सा चित्तिभिः कर्मभिर्न रन्वे नि करोति मर्त्यं विधुद्भवंती प्रस्पृहते वत्रिं वत्रि
रितिरूपनाम वृणोतीति सतो वर्षेण प्रकृष्टा पृथिवी तत्पुनरादत्ते ९ हिरण्यनामान्युत्तरा
णि पंचदश हिरण्यं कस्माद्भ्रियत आयम्यमानमिति वा क्रियते जनाज्जनमिति वा हितरम
णं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यते वा स्यात्प्रेक्षा कर्मणां तरिक्षनामान्युत्तराणि
षोडशं तरिक्षं कस्मादंतराक्षांतं भवत्यंतरमेदति वा शरीरे ध्वंतरक्षयमिति वा तत्र समु
द्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते समुद्रः कस्मात्समुद्रवंत्यस्मादापः समभिद्रवंत्ये

त्रि० पू०
१०

नमापः संमोदंतेस्मिन्भूतानि समुदकोभवतिसमुनतीति वातयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्ष अ०२
ते देवापि श्रार्ष्टिषेपाः शंतनुश्चकोरव्योभ्रातरो बभूवतुः स शंतनुः कनीयानभिषेचयान्चक्रे दे
वापि स्तपः प्रतिपेदेततः शंतनो राज्ञे द्वादशवर्षाणि देवो नववर्षं तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया
चरितो ज्येष्ठभ्रातरमंतरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो नववर्षं तीतिस शंतनुर्देवापि शिशिक्ष
राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्ते सानियाजयानि च त्वेतितस्यै तद्वर्षकामसक्तं तस्यैषा
भवति १० आर्ष्टिषेपो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वा न॥ स उत्तरस्मादधरं
समुद्रमपो दिव्या अंसुजह्व्या अग्नि॥ आर्ष्टिषेपा ऋष्टिषेपास्य पुत्र इषितसेनस्येति वासेना
सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरुत्रायते निपरणाद्वा पुंनरकं ततस्त्रायत इति वा होत्रमृषिर्निषी
दन्मृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्योपमन्यवस्तद्यदेनास्तपस्यमानान् ब्रह्मस्त्वयं भवभ्यानर्षतत्र
षयो भवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते देवापिर्देवानामास्यास्तुत्यान् प्रदानेन च देव
सुमतिं देवानां कल्पाणी मतिं चिकित्वांश्चेतनावान्॥ स उत्तरस्मादधरं समुद्रं उत्तरउद्धत
रो भवत्यधरोधोरोधो नधावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपिच्छातस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ११
यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्॥ देवश्रुतं वृष्टिवनिं रणो बृह

रामः
१०

स्पातिर्वचमस्माअयच्छत् ॥ शंतनुः शंतनोस्त्विति वा शमस्मेतन्वा अस्त्विति वा पुरोहितः
पुर एनंदधति होत्राय वृतः कृपाय माणो न्वध्याय देवश्रुतं देवा एनं श्रुपवंति वृष्टि वनिं वृष्टि
याचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् सोस्मै वाचमयच्छत् हृदुपव्याख्यातं १२
साधारणान्युत्तराणि षट् दिवश्चादित्यस्य च यानि त्वस्य प्राधान्ये नोपरिष्ठात्तानि व्याख्या
स्याम ॥ आदित्यः कस्मादोदत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादी सोभासेति वादितेः पुत्र इ
ति वा ल्यप्रयोगं त्वस्यैतदा र्चाभ्यामाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रमेव मन्यासा
मपि देवतानामादित्यप्रवादाः सूक्तयो भवन्ति तद्यथैतान्मित्रस्य वरुणस्यार्थम्योदक्षस्य
भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ॥ आदित्यादानु नस्यतीदानपती ॥ अथापि मित्र
स्यैकस्य ॥ प्रसामित्रमर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्यशिक्षाति व्रतेनेत्यपि निगमो भव
त्यथापि वरुणस्यैकस्य ॥ अथावयमादित्यव्रतेतव ॥ व्रतमितिकर्मनामनिवृत्तिकर्मवा
रयतीति सत इदमपीतरद्वतमेतस्मादेव वृणोतीति सतो न्नमपि व्रतमुच्यते यदा वृणो
ति शरीरं १३ स्वरादित्यो भवति स अरुणः स ईरुणः सृतो रसान् सृतो भासं ज्योति

नि० पू०
११

वांस्वृतोभासेतिवैतेनद्योर्व्याख्याता॥ पृश्निरादित्योभवति प्राश्रु तएनं वर्ण इतिनेरुक्ताः संस्पृ अ०२
हारसान्संस्पृष्टाभासं ज्योतिषां संस्पृष्टोभासेतिवाथद्योः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च॥
नाक आदित्योभवति नेता रसानां नेताभासां ज्योतिषां प्रणयोथद्योः कमितिस्वरवनामतस्य
तिषिञ् प्रतिषिञ्जेत नवाअमुं लोकं जग्मुषे किंच नानाकं॥ नवाअमुं लोकं गतवले किंच नानास्वरवंपु
ण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छति॥ गौरादित्योभवति गमयति रसानां कृत्यं तरिक्षेथद्योः र्यत्पृथिव्याअ
धिदूरंगताभवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छति॥ विष्टवा दित्योभवत्याविष्टोरसानां विष्टोभासं
ज्योतिषां माविष्टोभासेतिवाथद्योराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च॥ नम आदित्योभवति
नेतारसानां नेताभासां ज्योतिषां प्रणयोपि वाभन एव स्याद्विपरीतो न नभातीतिवै तेनद्यो
र्व्याख्याता १४ रश्मिनामान्युत्तराणि पंचदश रश्मिर्यमनां तेषामादितः साधारणानि
पंचाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः कस्माद्दिशते रासदनादपि वाभ्यशनात्तत्र का
ष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्वस्य नाम भवति काष्ठादिशो भवन्ति क्रांत्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उप
दिशो भवन्तीतरेतरं क्रांत्वा स्थिता भवन्त्यादित्योपि काष्ठोऽन्यते क्रांत्वा स्थितोऽप्यतोपि का
ष्ठोऽन्यते क्रांत्वा स्थितो भवत्यापोपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् १५

भव २

रामः
११

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ॥ वृत्रस्य निष्यं विचरं सापौ दीर्घतमः
आशयदिंद्रशत्रुः ॥ अतिष्ठंतीनामनिवेशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं
शरीरं मेघः शरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा वृत्रस्य निष्यं निर्णामं विचरं तिविजानं त्याप
इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोस्य शमयितावाशातायितावातस्मा
दिंद्रशत्रुस्तत्को वृत्रो मेघः इति नेरुक्तास्त्वाष्टौ स्फुरद्व्योतिहासिका अपां च ज्योतिषश्चामि
श्रीभावकर्मणो वर्षकर्मजायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवंत्यहिवचुरबलुमंत्रवर्णा ब्रालण
वादाश्च विवृद्धा शरीरस्य स्त्रोतांसि निवारयांचकार तस्मिन् हते प्रसस्यं दिर आपस्तदा भिवा
दिन्येष गर्भवति १६ दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्ति रुद्धा आपः पुनिने वगावः ॥ अपां बिल
मपि हितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाऽपुतद्वारः ॥ दासपत्नीर्दासाधिपत्योदासोदस्य ते रूपदासय
तिकर्माप्याहिगोपा अतिष्ठन्ति रुद्धा आहिरयनादेत्संतरिक्षेयमपीतरोहिरेतस्मादेव नि
र्हसितोपसर्ग आहंतीति निरुद्धा आपः पुनिने वगावः ॥ पाणिर्वणिग्भवति पाणिः पणनाद्
णिक्पपयं नेनेक्ति ॥ अपां बिलमपि हितं यदासीत् ॥ बिलं भरं भवति विभर्ते वृत्रं जघ्निवा
नपववारतद्वृत्रो वृणोते वा वर्तते वा वर्द्धते वा यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते य

दवर्त्तततद्वत्तस्य दवर्त्तत्वमिति विज्ञायते यदवर्त्तततद्वत्तस्य दवर्त्तत्वमिति विज्ञायते १७
 रात्रिनामान्कतराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मात्परमयातिभूतानि नक्तं चारीण्युपरमय
 तीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वी स्याद्दानकर्मणः प्रदीयंते स्यामवश्याया उषोनामान्पुत
 राणि बोद्धशोषाः कस्मादु कृतीति सत्या रात्रेरपरः कालस्तस्या एषा भवति १८ इदं श्रे
 ष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाश्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ठविभवा ॥ यथा प्रसूता सवितुः सवायं ३ ए
 वाराच्युषसे योनिमारैक ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमश्चित्रं प्रकेतनं प्रसूततममज
 निष्ठविभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्येवं राच्युषसे योनिमश्चि
 त्स्थानं स्त्री योनिरभियुत एनां गर्भस्तस्या एषा परा भवति १९ रुशद्दत्सा रुशती श्वेत्या
 गादौ रैगुकृष्णसदनान्यस्याः ॥ समानबन्धू अमृते अनूची द्यावावर्णं चरत आमिना ॥
 रुशद्दत्सा सूर्यवत्सारुशादिति वर्णनामरोचते ज्वलति कर्मणः सूर्यमस्या वत्समाह सा
 हचर्याद्रिसहरणाद्धारुशती श्वेत्यागात् ॥ श्वेत्या श्वेतते रश्चि त्कृष्णसदनान्यस्याः कृष्ण
 वर्णरात्रिः कृष्णं कृष्णते नि कृष्णे वर्णे धेने संस्तोति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अ
 मरणाधर्माणा वनूची अनूच्या वितीतरे वरमाभिप्रेत्य द्यावावर्णं चरत स्ते एव द्यावौ

द्योतनादापि वाद्यावाचरतस्तथा सहचरत इति स्यादामिनाने आभिन्वाने अन्योन्यस्या ध्यात्मं
कुर्वीषे अहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादुपाहरं त्यास्मिन्कर्मणि तस्यैषानि पातो भवति
वैश्वानरीयायामृचि २० अहश्चकृल्लमहरर्जुनं च विवर्त्तते रजसी वेद्याग्निः ॥ वैश्वानरो जा
यमानो नराजा वातिरुज्ज्योतिषाग्निस्तमोसि ॥ अहश्चकृल्लरात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं विवर्त्तते रज
सी वेद्याग्निर्वदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां रा
जा वाहनग्निर्ज्योतिषा तमोसि मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आनुप
रउपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामाभिरुपरउपलोमेघो भवत्यपरमं तेस्मिन् न भ्रा
ण्युपरता आप इति वल्लिषामेषा भवति २१ देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कुंतत्रा देषामु
पराउदायं नृ ॥ त्रयस्तपंति पृथिवी मनुपाद्वा बृवूकं वहतः पुरीषं ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अ
तिष्ठन्माध्यमका देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति कुंतत्र मंतरिक्षं विकर्त्तनं
मेघानां विकर्त्तनेन मेघानां मुदकं जायते ॥ त्रयस्तपंति पृथिवी मनुपाः ॥ पर्जन्यो वायु
रादित्यः शीतो ह्रवर्षे रोषधीः पान्चयंत्यनूपा अनुवपंतिलोकाः त्वेन त्वेन कर्मणा यमपी
तरो नूप एतस्मादेवानूप्यत उदकेनापि वान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति तस्यानूप इति स्या

नि० पू०
१३

यथा प्राचीनमिति ॥ द्वावृक्षकं वस्तुः पुरीषं ॥ वाय्वादित्या उदकं वृक्षकमित्युदकनाम ब्रवीते वा शब्द
कर्मणो भ्रंशं शतेर्वा पुरीषं पृष्ठातेः पूरयते वा २२ वाङ् नामान्युत्तराणिसप्तपञ्चाशद्वाक्कस्माद्वे
स्तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवदेव तावच्च निगमा भवन्तीति तद्यदेव तावदुपरिष्ठात्तद्वारण्यास्यामो धे
तन्नदीवत् २३ इयं शुष्मेभिर्विसरवा इवा रुजत्सानुगिरीणां तविषेभिर्रुर्मिभिः ॥ पारावतघ्नीम
वसेरुवृत्तिभिः सरस्वतीमा विवासे मधीतिभिः ॥ इयं शुष्मेः शोषणेः शुष्मामिति बलनाम शोष
यतीति सतो वि सं वि स्यते भेदन कर्मणो वृद्धि कर्मणो वासानुसमुद्धितं भवति समुन्नुन्नमिति वा
महद्भिर्रुर्मिभिः पारावतघ्नी पारावारघातिनी पारं परं भवत्यवारमवरमवनायस्तप्रवृत्ताभिः
शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वती नदी कर्मभिः परिवरे मोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकं क
स्मादुनतीति सतो नदी नामान्युत्तराणिसप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना इमा भवन्तीति शब्दवत्यो व
कुलमासान्नैघंटुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन तत्रेति हास मा चक्षते विश्वामित्रऋषिः
सुदासः पेजवनस्य पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वे संसृतं सुदाः कल्याणदानः पे
जवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजबो वा मिश्रीभावगतिर्वीसवित्तं गृहीत्वा
विपाट्कुतुब्धोः संपेदमायया व नुययुरितरे स विश्वामित्रो नदी स्तुष्टा वगाधा भवतेत्यपि

अ० २

रामः
१३

ख्या

द्विवदपिबद्धवत्तद्यद्विदुपरिष्ठातद्वाँस्यामेचैतद्द्वद्वत् २४ रमध्वंमेवचसेसोम्यायुक्ततावरी
सपमुहूर्तमेवै॥ असिंधुमच्छाबृहतीमनीषावस्युरेक्षुकुरिकस्यसूनुः॥ उपरमध्वंमेवचसेसोम्यायसो
मसंपादिनक्रतावरीकृतवत्यक्रतमित्फदकनामप्रत्युतंभवतिमुहूर्तमेवैरयनेरवनेवीमुहूर्तोमु
हूर्तलुर्कलुर्तेर्गतिः कर्मणोमुहूर्तद्वैकालोयावदभीक्ष्णंचेत्तभीक्ष्णमभिक्ष्णंभवतिक्षणाः क्षणो
तेः प्रक्ष्णुतः कालः कालः कालयतेर्गतिकर्मणः प्राभिक्ष्यामिसिंधुं बृहत्यामहत्यामनीषयामनस
ईषयास्तुत्याप्रश्यावावनायकुरिकस्यसूनुः कुरिकोराजावभूवक्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेवीस्या
त्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामितिवानद्यः प्रसूचुः २५ इंद्रोऽस्माँऽअरद्वज्रवा
कुरपाहन्वत्रं परिधिं नदीनां॥ देवोनयत्सावितास्फपाणिस्तस्य वयंप्रसवेयामउवः॥ इंद्रोऽस्मानरद
वज्रवाहूरदतिः खनतिकर्मापाहन्वत्रं परिधिं नदीनामिलिव्यारव्यातं देवोनयत्सावितास्फपाणिः
कल्याणपाणिः पाणिः पपायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्यपाणीदेवान्पूजयंति॥ तस्य वयंप्रसवेयाम
उवः॥ उर्व्यऊर्णोतेर्वृणोतेरित्योर्णवाभः प्रत्यारव्यायांततआशुश्रुवुः २६ आतेकारोशृणवा
मावचांसियुयाथदूराद नसारथेन॥ नितेनंसेपीप्सानेवयोषामयीयेवकन्याशश्वचैते॥ आशृ
णवामतेकारोवचनानिया हिदूरादनसाचरथेनचनिनमामतेपाययमानेवयोषापुत्रंभयीयेव

नि० पू०
१४

कन्यापरिषजनायनिनमाइतिवाश्वनामान्युत्तराणिषड्विंशतिस्तेषामष्टाउत्तराणिबहुवदश्वःकस्मा अ०२
दश्रुतेध्वानंमहाशनोभवतीतिवातत्रदधिकाइत्येतद्धत्क्रामतीतिवादधत्क्रंदतीतिवादधदाक
रीभवतीतिवातस्याश्ववेदेवतावच्चाणिगमाभवन्ति तद्यदेवतावदुपरिष्ठातद्वारव्यास्यामौथेतद
श्ववत् २७ उतस्यवाजीक्षिपणितुरप्यतिग्रीवायांबद्धेअपिकक्षआसनि॥कतुंदधिकाअनु
संतवीतस्यथामंकांस्यन्वापनीफणात्॥आपिसवाजीवेजनवान्क्षेपणमनुत्तर्णमश्रुतेध्वानंग्रीवायांब
द्धेग्रीवागिरतेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वापिकक्षआसनीतिव्याख्यातंकतुंदधिकाःकर्मवाप्रज्ञांवा॥
अनुसंतवीत्तत्॥तनोतेःपूर्वयाप्रकृत्यानिगमःपथामंकांसिपथांकुटिलानिपंथाःपततेर्वापद्य
तेर्वापंथतेर्वाकोचतेरापनीफणादितिफणातेश्चर्करीतवृत्तंदशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्ष
तेसाहचर्यज्ञानायज्वलतिकर्माणाउत्तरेधावैतंएकादशतावंत्येवोत्तराणिज्वलतोनामधेयानि
नामधेयानि २८ अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवाअथातोनुक्रमिष्यामोवृक्षेवृक्षेतावांवा
स्तूतियंईचकारायंसर्जितेहिरण्यनामान्यार्ष्टिर्षणोयदेवापिःसाधारणानिस्वरगदित्योरश्मि
नामान्यतिष्ठंतीनांदासपत्नीरात्रि नामानीदंश्रेष्ठरुशद्वत्कारहश्चकृल्लदेवानांमानेवाङ् नामानी
यंशुभोभीरमध्वंमइंद्रोअस्मानातेकारोउतस्यवाज्यष्टाविंशतिः २९ इतिनैरुक्तेपूर्वषट्केदि

रामः
१४

तीयोध्यायः २ छ ४८ हरिः ॐ ३ म् कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः कर्मकस्मात्क्रियत इति सतो
पत्यनामान्युत्तराणि पंचदशापत्यं कस्मात्पततं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः प्र
जैवमथरयेत्वा उदाहरिष्यामः १ परिषद्यं स्वरणस्य रेक्वो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ॥ न
शेषोऽग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो विदुक्षः ॥ परिहर्तव्यं हि नोष सत्तव्यं मरणस्य
रेक्वो रणो पाणो भवति रेक्वा इति धननाम रिच्यते प्रयतो नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्य
स्येव धनस्य ॥ न शेषोऽग्ने अन्यजातमस्ति ॥ दोष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतो चेतयमान
स्य तस्य मत्तस्य भवति मानः पथो विदुष इति तस्योत्तराभ्यसे निर्वचनाय २ नहिग्रभा
यारणाः सुशेवो न्योदयो मनसा मंतवाऽगु ॥ अधोचिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यं भीषाळे
तु नव्यः ॥ नहिग्रहीतव्योरणाः सुस्मरवत मोष्य न्योदयो मनसापि नमंतव्यो ममायं पुत्र इत्यथ स
ओकः पुनरेव तदेतियत आगतो भवत्यो क इति निवासनामो न्यतरे तु नो वाजीवे जनवान
भिषहमा णः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इत्यथैतान् दुहितुदायाद्य उदाहरंति पुत्रदायाद्य
इत्येके ३ शासद्वा क्रिदुहितुर्न स्यंगा द्विद्वौऽकृतस्य दीधितिं सपूर्यन् ॥ पिता यत्र दुहितुः से
कमं जन्तसं शागम्ये न मनसा दधन्वे ॥ प्रशास्ति बोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं दुहितादु

नि० पू०
१५

हितादूरेहितादोग्धेर्वीनसारमुपागमद्वौहित्रं पौत्रमिति विद्वान्भ्रजननयज्ञस्यैतसोवांगदंगा अ० ३
त्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन् विशेषेण मिथुनाः पुत्रादाया
दा इति तदेतद्वक्तृश्लोकाभ्यां मयक्तं ॥ अंगदंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामा
सि सजीवशरदः शतमित्यविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ॥ मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वा
यं भुवो ब्रवीत् ॥ न दुहितर इत्येके तस्मात्पुमान्दायादौ दायादास्त्रीति विज्ञायते तस्मात्स्त्रियं जातां
परास्यंति न पुमांसमिति न स्त्रीणां दानविक्रयाति सर्गा विद्यंते न पुंसः पुंसोपीत्येकेशेनः शेषे द
र्शनात् ॥ अभातृ मती वाद इत्यपरं ॥ अमूर्यायंति जामयः सर्वा लोहितवाससः ॥ अभातर इव यो
षास्तिष्ठंति हतवर्त्मनः ॥ अभातृ का इव योषास्तिष्ठंति संतानकर्मणे पिंडदानाय हतवर्त्मन इत्य
भातृकाया अनिर्वाह ओपमिकस्तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ४ अभाते व पुंस इति प्रतीची
गती रुगिवसनये धनानां ॥ जाये वपत्य उशती सुवा सा उषा हस्त्रे व निरिणीते अश्वः ॥ अभा
तृ के व पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिंगती रोहिणी वधनलाभाय दा
क्षिणा जीर्णः सभास्था पुर्णपातेः सत्यसंगरो भवति तंतत्रया पुत्राया पतिका सारो हतितांत
त्राक्षे राघ्नांति सारिक्थं लभते श्मशानसंचयोपि गर्त उच्यते गुरते रपगूणो भवति श्मशानं श्म

रामः
१५

शयनं श्मशरीरं शरीरं शृणातेः शम्नाते वा श्मश्रुलो म्श्मनि श्रितं भवति लोमलुनाते वीलीय
ते वीनो परस्याविः कुर्याद्यदुपरस्याविः कुर्याद्भूतैश्चास्यात्प्रभायुको यजमान इत्यपि निगमो भ
वति रथोपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणाः स्तुत तमं यानं ॥ आरोहथो वरुण मित्र गर्त मि
त्यपि निगमो भवति जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः क्रतु कालेषूषा हसने वदन्तान् विवृणु
ते रूपाणीति च तस्त्र उपमाना भ्रात्री मुपयच्छेत्ततो कं ह्यस्य तद्भवती त्वभ्रातृकाया उपयमनप्र
तिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः पिता यत्र दुहितुरप्रजायते तः सेकं प्रार्जयति संदधात्यात्मानं
संगमेन मनसेत्यथैतां जाम्यारिक्थ प्रतिषेध उदाहरंति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येकं ५ न जामये
तान् वोरिक्थमारैकं च कार्गमं सानितुर्निधानं ॥ यदीमातरो जनयंतवद्वि मन्यः कर्ता सुकृतो
रन्यत्रुंधनं ॥ न जामये भागिन्यै जामिरन्येस्यां जनयंति जामपत्यं जमते वा स्याद्भूतिकर्मणा निर्ग
मन प्राया भवति तान् व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारे नांगर्भनिधानं सानितुर्हस्तया
हस्य यदिह मातरो जनयंतवद्वि पुत्रमवाक्चिं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान् दायादो
न्यतरोर्ध्वपित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ६ मनुष्यनामान्युत्तराणि पंचविंशति मनुष्याः कस्मा
न्मत्वा कर्माणि सीव्यंति मनस्यमानेन सृष्टमनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा त
त्र पंचजना इत्येतस्य निगमा भवति ७ तदद्यवाचः प्रथमं मसी ययेनास्फराऽं अभिदेवा अ

नि० ५०
१६

साम॥ ऊर्जीदुतयज्ञियासः पंचजनाममहोत्रं जुषध्वं॥ तदद्यवान्वः परमं मंसीय येनास्करानपि अ० ३
भवेमदेवा अस्करा अस्करतास्था नेष्टस्तास्थानेभ्य इति वापि वा स्करिति प्राणनामास्तः शरीरे
भवति तेन तद्वतः सोर्देवानसृजत तत्स्कराणां स्करत्वमसोरस्करानसृजत तदस्कराणामस्करत्वमि
ति विशयते॥ ऊर्जीदुतयज्ञियासः॥ अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्नामोर्जयतीति सतः प
क्षं स्फप्रवृक्षामिति वा॥ पंचजनाममहोत्रं जुषध्वं॥ गंधर्वाः पितरो देवा अस्करारक्षांसीत्येके
चत्वारो वपानिषादः पंचम इत्योपमन्यवो निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषममास्मिन्पाप
कमिति नेरुक्ताः॥ यस्यां च जन्यया विशा॥ पंचजनी नया विशा पंचपृक्ता संख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्व
विशिष्टा बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश बाहु कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्मापयंगुलिनामान्युत्त
राणि द्वाविंशतिरंगुलयः कस्माद्यगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारि
ण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाग्रैसानिन्यो भवन्तीति वां कना भवन्तीति वां जना भव
न्तीति वापि वाभ्यं चनादेवस्य स्तासामेषा भवति ८ दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्ते
भ्यो दशयो जनेभ्यः॥ दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यो दशधुरो दशयुक्ता वहद्भ्यः॥ अवनयोंगुल
यो भवन्त्येवंति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्ताणि यो जनानीति व्याख्यातमभी
शवोभ्यश्नुवते कर्माणि॥ दशधुरो दशयुक्ता वहद्भ्यः॥ धूर्धूर्ध्वतेर्वधकर्मण इयमपीतराधूरे

रामः
१६

तस्मादेव विहंति वहंधारयते वा कांतिकर्माण उत्तरेधातवो द्वादशाक्षरानामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर
नं कस्मादानतं भूतेभ्यो ते वांतिकर्माण उत्तरेधातवो द्वादशाक्षरानामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्वलंकस्मा
द्वलंभरंभवति विभर्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्मादिनोतीतिसतो गोनामान्यु
त्तराणि न वक्रुध्यतिकर्माण उत्तरेधातवो द्वादशक्रोधनामान्युत्तराण्येकादशगतिकर्माण उत्तरेधात
वो द्वाविंशं शतं क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षोतिकर्माणान्युत्तरा
ण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं भवति संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत्संग्रामः कस्मात्सं
गमनाद्वा संगरणाद्वा संगतो ग्रामादिति वा तत्र रवल इत्येतस्य निगमा भवति ६ अभी ३८ मेक
मेको आस्मिनिः पाठभीद्वा किमुत्रयः करंति ॥ रवलेन पूर्णान्प्रतिहन्ति भूरि किं मानिदंति शत्रवो
निंदाः ॥ अभिभवामीदमेकमेको आस्मिनिष्पदमाणाः सपत्नानभिभवा मिद्वौ किं मात्रयः कुर्वत्येक
इता संख्या द्वौ द्रुततरा संख्या त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चाले ततमा संख्या षावभोतेन
वनवननीयानावासावा द्वादशा द्वादशा द्वादशा विंशतिर्द्विंशतः शतं द्वादशतः सहस्रं सहस्रं द्यु
तं नियुतं प्रयुतं तत द्वायस्तमं बुद्धो मेघो भवत्यरण्यं बुद्धो बुद्धो बुद्धो मद्भातीति वा बुद्धवतीति
वा सयथामहान्बुद्धवतिर्वंस्तदिवा बुद्धं ॥ रवलेन पूर्णान्प्रतिहन्ति भूरि ॥ रवल इव पूर्णान्प्र
तिहन्ति भूरि रवल इति संग्रामनाम रवल ते वा रवल ते वा यमपीतरः रवल एतस्मादेव समा

नि० ५०
१७

स्कन्धो भवति ॥ किं मानिंदंति शत्रवो निंदाः ॥ य इंद्रं न विविदुरिंद्रो ह्यहमस्म्यनिंदा इतर इति वा व्या अ० ३
स्तिकर्माणा उत्तरे धातवो दशतत्रहो नामनी आक्षाण आश्रुवान आपाण आश्रुवानो बध कर्माणा उत्तरे
धातवस्त्रयस्त्रिंशत्तत्रविया त इत्येता द्विया त यत इति वा विया लयेति वा ॥ आखंडक प्रह
यसे ॥ आखंडयितः खंडं खंडयते स्तकिदि त्वांतिकवधयोः संस्पृष्ट कर्म नाउयतीति सतः १०
त्वया वयं स्फुवृधा ब्रह्मणस्पतेस्पा हवस्मनुष्याददीमहि ॥ यानो दूरे तच्छितो या अरातयो भि
संति जंभया ता अनमसः ॥ त्वया वयं स्फुवृधयित्रा ब्रह्मणस्पतेस्फुहणीयानि वस्त्रनिमनुष्येभ्य
आददीमहिया श्रवणो दूरे तच्छितो या श्रवांतिके रातयो दान कर्माणा वा दान प्रज्ञा वा जंभयता
अनमसो म इति रूप नामा प्रोलीति सतो विधुत्त डिद्रवतीति शत कपूणिः साद्यवता उयति दू
राच्च दृश्यते पितृदमंतिक नामैवाभिप्रेतं स्यात् ॥ दूरे चित्सन्ताछिदिवातिरोचसे ॥ दूरे पिसन्त
तिक इव संदृश्यस इति वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश वज्रः कस्माद्द्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स
इत्येतत्कुंतले ऋषिः कुत्सो भवति कर्तास्तो मानामित्योपम न्यवोत्राप्यस्य वध कर्मेव
भवति तत्सरव इंद्रः शुक्लं जघानेत्ये श्वर्य कर्माणा उत्तरे धातवश्चत्वार ईश्वरनामान्युत्तरा
णि चत्वारि तत्रेन इत्येतत्स नित ऐश्वर्येणोति वा स नित मनेने श्वर्यमिति वा ११ यत्रास्म

रामः
१७

पुष्पां अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाति स्वरंति ॥ इति नो विश्वस्य शुवनस्य गोपाः समा
धीरः पाकमत्राविवेश ॥ यत्र स पृष्ठाः स पतना आदिस्पर्शमयो मृतस्य भागमुदकस्योः
निमिषं तो वेदनेनाभिस्वरंतीति वाभिप्रयंतीति विश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादि
त्यः समाधीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञा आदि
त्य इत्यपनिषद्गोर्भवतीत्यधिदेवतमथाध्यात्मं यत्र स पृष्ठाः स पतनानीन्द्रियापयं
तस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषं तो वेदनेनाभिस्वरंतीति वाभिप्रयंतीति विश्वरः सर्वेषां मिन्द्रि
याणां गोपायितात्मा समाधीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति
विपक्वप्रज्ञा आत्मेत्यात्मगतिमाचक्षे १२ बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहुनामान्युत्तराणि पञ्चविंशति
वतीति सतोद्गस्वनामान्युत्तराण्येकादश द्गस्वोद्गसतेर्महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशति
र्महान्कस्मान्मानेनान्यां जहातीति शकपूणिर्महनीयो भवतीति वातत्रववक्षिथविव
क्षस इत्येते वक्तेर्वा बहतेर्वा साभ्यासाद्गहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद्गृहं
तीति सतां परिचरणकर्माणा उत्तरेधातवो दश स्वरवनामान्युत्तराणि विंशतिः स्वरवक्
स्मात्सहितं रवेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश रूपं रोचतेः प्रशस्य नामा

नि० पू०
१८

न्युत्तराणि दशप्रश्नानामन्युत्तराण्येकादशस्य नामान्युत्तराणि षट्संस्कृतात्सत्क अ० ३
तायते सत्त्वभवं भवतीति वाष्ठा उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माणां उत्तरेधा तव श्रवायति
प्रभृतीनि वनामान्या मिश्राणि न वोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानायाथात उपमाय
दत्तत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्मज्यायसावागुणेन प्रख्याततमेन वाकनीयां संवा
प्रख्यातं वोपमिमीतेथापिकनीयसाज्यायांसं १३ तनूत्यजे वतस्करावनर्गूरशनाभिर्दि
शभिरभ्यधीतां ॥ तनूत्यक्तनूत्यक्तावनर्गूवनगामिनावाग्निमंथनोवाहू तस्कराभ्यामु
पमिमीते तस्करस्तत्करो भवति यत्पापकमिति नेरुक्तास्तनोतेर्वा स्यात्संततकर्म भव
त्यहोरात्रकर्म वा ॥ रशनाभिर्दिशभिरभ्यधीतां ॥ अभ्यधीतामित्यभ्यधातां ज्यायांस्त
त्रगुणोभिप्रेतः १४ कुहस्विहोषाकुहवस्तोरश्विनाकुहाभिपित्वंकरतः कुहोषतुः ॥
कोवांशयुत्राविधवेवदेवरंमर्यनयोषाकृपुतेसधस्त्रआ ॥ कस्विद्रात्रोभवथः कृदिवा
क्ताभिप्राप्तिकुरुथः क्ववसथः कोवांशयनेविधवेवदेवरं देवरः कस्माद्वितीयोवरउच्यते वि
धवाविधातृकाभवति विधवनाद्वाविधावनाद्देति चर्मशिरा अपिवाधवइति मनुष्य
नामताद्वियोगाद्विधवादेवरोदीव्यतिकर्मभयोमनुष्यो मरणाधर्मयोषायोतेराकु

रामः
१८

रुते सहस्रानेधनिपाताः पुरस्तादेव व्याख्याता यथोक्तिकर्मोपमा ॥ यथावातो यथावनं य
था समुद्र एजाति ॥ भ्राजंतो अग्नयो यथा ॥ आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥
आत्मा तलेर्वीले वीपि वास इव स्याद्वाव द्यासि भूत इति ॥ अग्निर्नये भ्राजसा रुक्मव
क्षसः ॥ अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमाना रोचिस्सूरस्का भ्राजसंतो रुक्मवक्षसः १५
चतुरांश्चिद्दमाना द्विभीया दानिधातोः ॥ नदुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ चतुरोक्षां धारयत इति
तद्यथा कितवा द्विभीया देवमेव दुरुक्ता द्विभीया नदुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचिदा इत्याका
र उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातो थाप्युपमार्थे दृश्यते ॥ जार आभगं ॥ जार इव भगमादि
त्योत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिलास एव भासांतथापि निगमो भवति स्वस्व जरिः शृणोतु
न इत्थं समस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणादापि त्वयं मनुष्य जार एवाभिज्ञेतः
स्यात्स्त्री भगस्तथा स्याद्भ्रजते मेष इति भूतोपमा ॥ मेवो भूतोऽभियन्तयः ॥ मेवो मिषते
स्तथा पशुः पश्यते राग्निरिति रूपोपमा ॥ हिरण्यरूपः साहिरण्यसं दृग्गुपां न पात्से
दुहिरण्यवर्णः ॥ हिरण्यवर्णस्येवास्वरूपं था इति च ॥ तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथे मथा ॥
प्रत्न इव पूर्व इव विश्व इवे म इवेत्ययमेततरो मुष्मादसावस्ततरोस्मादमुथा यथा सा

नि० पू०
१९

वितिव्याख्यातं वादितिसिद्धोपमा॥ ब्राह्मणवद्वेषलवत्॥ ब्राह्मणाद्ववृषलाइवेतिव अ० ३
षलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा १६ प्रियमेधवद्विवज्जालवेदो विरूपवत्॥
अंगिरस्त्वन्महि ब्रतप्रस्कपवस्य श्रुधी हवं॥ प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथेतेषामृषी
णामेवं प्रस्कपवस्य श्रुणुद्धानं प्रस्कपवः कपवस्य पुत्रः कपव प्रपवो यथा प्राग्रमार्चिषिः
भगुः संबभूव भगुर्भज्यमानो न देहं गारे ध्वंगिरा अंगारा अंकना अचना अत्रैव तृतीयमृच्छते
तूचुस्तस्मादत्रिर्नय इति विखनना द्वैरवान सो भरणा झार हा जो विरूपो नाना रूपो महि ब्र
तो महा ब्रत इति १७ अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा
का क इति कुत्सायां का क इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बद्धं न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यो
पमन्यवः काकोपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणान्ति लमात्र चित्र इति वा कपिंजलः कपि
रिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिंगलो वा कमनीयं शब्दं पिंजयतीति वा श्वाश्रुयायी शवतेर्वा
स्या इति कर्मणः श्वासितेर्वा सिंहः सहना डिंसेर्वा स्याद्विपरीतस्य संपूर्वस्य वा हंतेः सहाय हं
तीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद्यादाय हंतीति वा १८ अर्चतिकर्माणोत्तरेधातवश्चतुश्चत्वा
दिंशन्मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावीकस्मान्मेधया तद्वा भवति मेधामतो धी

रामः
१९

यतेस्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदशस्तोतास्तवनाद्यश्च नामान्युत्तराणि पंचदश यज्ञः कस्मा
त्प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्तायाऽभिवर्तीति वायजुर्नो भवतीति वा बह्वृक् क्षाजिन इ
त्योपमन्यवो यजंष्ये नं नयंतीति वर्त्ति उः नामान्युत्तराण्यष्टावृत्ति कस्मादीरण ऋग्यष्टाभ
वतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वायाञ्चा कर्माणा उत्तरेधातवः सप्तदशदान कर्माणा
उत्तरेधातवो दशाध्येषणा कर्माणा उत्तरेधातवश्चत्वारः स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्मा
णौ कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात्कूपानं भवति कुप्यते वा स्तेननामान्युत्तराणि
चतुर्दशैव स्तेनः कस्मात्संस्त्यानमोऽभिन्यापकमिति नैरुक्ता निर्णीतां तर्हि तानामधेयान्युत्त
राणि षाणि त्रयं तं कस्मान्निर्निर्क्तं भवति दूरनामान्युत्तराणि पंचदश कस्माद्दुतं भवति दुरयं
वा पुराणानामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्मात्पुराणं भवति नवनामान्युत्तराणि षडेव न
वं कस्मादानीतं भवति १९ द्विंश उत्तराणि नामानि प्रापित्वेभीक इत्यासन्नस्य प्रापित्वे प्रा
प्तेभीकेभ्यः क्ते॥ आपित्वेनः प्रापित्वे तूयमागहि॥ अभीके चिदुलौक कृदित्यपि निगमौ
भवतो दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य दभ्रं दभ्रोतेः स्रदं भवत्यर्भकमवहृतं भवति॥ उपोपमे
परामृशमा मेदभ्राणि मन्यथाः॥ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यापि निगमौ भवतस्ति

निः५०
२०

रः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति॥ तिरश्चिदर्थं यापरिवर्त्तयितुं मदाभ्या॥ अ०३
पात्रे वभिंदन्त सत एतिरक्षस इत्यपि निगमो भवतस्त्वो नेम इत्यर्धस्य त्वो पततो नेमो पनीतो धं हिर
तेर्विपरीताद्धारयते वीस्या दुद्धं तं भवत्युधो ते वीस्या दध्नुत मो विभागः॥ पीयति त्वो अनु त्वो गृ
णाति॥ नेमे देवाने मे स्मरा इत्यपि निगमो भवतः क्रक्षास्तुभिरिति नक्षत्राणां नक्षत्राणि नक्षते
गतिः कर्मणो नेमानि नक्षत्राणीति च ब्राह्मणमृक्षा उदीर्णानी वरव्या यंतेस्तु भिस्तीर्णीनी वरव्या
यंते॥ अमीय क्रक्षानि हि तास उच्चा॥ पश्यं तो द्यामि वस्तुभिरित्यपि निगमो भवतो वस्त्रीभिरुपजि
ह्विका इति सीमिकानां वस्त्रो वमनात् सीमिकास्य मना दुपजिह्विका उपजिह्वः॥ वस्त्रीभिः पुत्रम
युवो अदानं॥ यदत्फपजिह्विकाय ह्मो अतिसर्पतीत्यपि निगमो भवत ऊर्दं कृदरमित्यावपन
स्योर्दं मुदीर्णं भवत्यूर्जं दीर्णं वा॥ तमूर्दं नृपाताय वेनेत्यपि निगमो भवति तमूर्दं मिव
पूरयति यवेन कृदं कृतदं भवति॥ समिद्धो अंजं कृदं मतीनामित्यपि निगमो भवति २०
रंभः पिनाकमिति दंडस्य॥ रंभ आरंभं त एनं॥ आत्वारंभं नजिब्रयोर रंभेत्यपि निगमो भव
त्यारंभमहेत्वा जीर्णा इव दंडं पिनाकं प्रतिपिन ह्येनेन कृति वासाः पिनाकहस्तो वतत धन्ये
त्यपि निगमो भवति मेनाग्ना इति स्त्रीणां स्त्रियः स्थायते रपत्रपण कर्मणो मेनामा नयंसे

रामः
२०

नाग्नागच्छंसेनाः॥ अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकथं॥ ग्नास्त्वाकृतं न पसोतन्वते नेत्यापि निगमोभव
तः शेषोवेतस इति पुंस्प्रजननस्य शेषः शपतेः स्पृशति कर्मणो वेतसो वितस्तंभवति॥ यस्यामु
शंतः प्रहरामशेषं॥ त्रिःस्ममाद्रुः श्रथयोवेतसेनेत्यापि निगमोभवतो येने इत्कपदेशस्य॥ अया
ते अग्नेसामिधाविधेमेति स्त्रियाः॥ एनावो अग्निमिति न पुंसकस्य॥ एनापत्यातन्वंसंस्पृजस्वेति
पुंसः॥ सिषकुसचत इति सेवमानस्य॥ सनः सिषकुयस्त्वरः॥ सनः सेवतां यस्त्वरः॥ सचस्वानः स्व
स्तये॥ सेवस्वनः स्वस्तये॥ स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिप्राजितः स्वस्तीति श्यसते रेजत इति
भयवेपनयोः॥ यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां॥ रेजते अग्ने पृथिवी मरवेभ्य इत्यापि निगमोभव
तो द्यावापृथिवी नामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयोरेषा भवति २१ कतरा पूर्वा कतरा
परायोः कथाजाते कवयः कोविदैः॥ विश्वं त्मना बिभृतो यद्भूनामविवर्त्तेते अहनी चक्रियेव॥ क
तरा पूर्वा कतरा परे नयोः कथं जाते कवयः क एने विजानाति सर्वमात्मना बिभृतो यद्भूनामोः क
र्मविवर्त्तेते चैनयो रहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे
॥ २२ कर्मनामानि परिषद्यं न हि ग्रसाय शासद्वा द्विरभ्राते वनजामये मनुष्यनामानि तद
द्य दशावनिभ्यो भ्रातृत्वावयं यत्रास्तृपणां ब्रह्मनामानि नूत्य जैवकुहसि चतुराश्चि त्रिय
मेधुवदथ लुतो पमान्यवति द्विशो रभः कतरा पूर्वा द्वाविंशतिः २३ इति नैरुक्ते पूर्वप

नि० पू०
२९

हेतुतीयोऽध्यायः ३७ ७० हरिः ७३ म् एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमथयान्यनेकार्थान्येक
शब्दानितान्यतोऽनुक्रमिष्यामो नवगतसंस्कारांश्चानिगमांस्तदेकपदिकमित्याचक्षते जहा
जघानेत्यर्थः १ कोनुमर्या अमिथितः सरवा सरवायमब्रवीत् ॥ जहाको अस्मदीपते ॥ मर्या
इति मनुष्यनाममर्यादाभिधानं वास्यानमर्यादामयैरादीयते मर्यादामर्यादिनोर्विभागो मे
धतिराकोशकर्मापापकं जघानकमहं जातुकोऽस्मद्गीतः पलायते निधापाश्याभवतिय
निधीयते पाश्यापाशसमूहः पाशः पाशयते विपाशनात् २ वयः स्रपणा उपसेदुरिंद्रं
प्रियमेधाकृष्यो नाधमानाः ॥ अपध्वां तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य १ स्मान्निधये ववृज
न् ॥ वयो वेवृद्ध वचनं स्रपणाः स्रपतना आदित्यश्च मय उपसेदुरिंद्रया चमाना अपोर्णु
ह्याध्वस्तं चक्षुश्चक्षुः ख्यातेर्वचसेवां पूर्धि पूरय देहीति वा मुं चास्मान्पाशैरिव ववृजान्पाश्व
तः श्रोणि तः शितामतः पार्श्वं पशुमयमंगं भवति पशुं स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं स्पृश
तेः संस्पृष्टमंगैरंगमंगनादं चनाद्वा श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचला कर्मणाः श्रोणिश्चलतीव ग
च्छतो दोः शितामभवति दोर्द्वयोनिः शितामेति शाकपूणि विविधो भवति श्याम तोय
कृत इति ते टीकिः श्यामं श्यायते र्यं रुद्यथा कथाचकृ सते शितिमां सतो मे दस्त इति गा

अ० ४

रामः
२९

लवः शितिः श्यतेर्मां संमाननं वामानसं वामनोस्मिन्सीदतीति वामे दोमे द्यतेः ३ यदिन्द्रचित्र
मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः॥ राधस्तनो विदहस उभयाहस्त्याभरा॥ यदिन्द्रचित्रं वायनीयं मंह
नीयं धनमस्ति यन्महनास्तीति वात्रीणि मध्यमानि पदानि त्वयानस्तदा तव्यमद्रिवं नद्रि
रादृपात्येनेनापि वात्ते स्यन्ति सोमादइति हविशायते राधइति धननाम राधुवंत्येनेन तन्म
स्त्वं वित्तधनो भाभ्यां हस्ताभ्यामाहरोभो समुब्धो भवतो दमूना दममना वादानमना वादांत
मनावापि वादमइति गृहनामतन्म नास्यान्मनो मनोनेः ४ जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इ
मंनो यज्ञमुपयाहिविद्वान्॥ विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्याशत्रूयतामाभराभोजनानि॥ अ
तिथिरप्यतितोगृहान्भवत्यभ्येतितितिथिषु परकुलानीति वापरगृहाणीति वा दुरोणइति
गृहनाम दुरवाभवंति दुस्तर्पा इमंनो यज्ञमुपयाहिविद्वान्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्याश
त्रूयतामाभराभोजनानि निहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहरभोजनानीति वाधना
नीति वा मूषो मूषिका इत्यर्थी मूषिकाः पुनर्मुक्ताते मूषोपेतस्मादेव ५ संमातपंत्यभितः
सपत्नीरिव पशवः॥ मूषो नानि श्राव्यं दंति माध्यः स्तोतारं तेशतक्रतो वित्तं मे अस्य रेदसी॥
संतपंति मामभितः सपत्न्यद्वेभाः पशवः रूपपशवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदं

नि० ५०
२२

तिस्वां गाभि धानं वास्यान्विश्रानि व्यदंतीति वासंतपंति माध्यः कामाः स्तोतारं तेशत क्रतो अ० ४
वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ जानीतं मेस्य द्यावा पृथिव्याविति त्रितं कूपे वाहित मे तत्सूक्तं प्रतिबभौ
तत्र ब्रह्मेति हासमिश्रमुडु मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितः स्तीर्णलमो मेधया बभूवापि वासं
ख्याना मे वाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ६ इषिरेणाते मनसा सुतस्य भक्षी
महि पित्र्यस्येवरायः ॥ सोमराजन्त्रण आयूंषितारीरहानी वसूर्यो वासराणि ॥ इषणेन वैष
णेन वार्षणेन वाते मनसा सुतस्य भक्षी महि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्ज्य च न आयूंषि सोम
राजं नृ ॥ अहानी वसूर्यो वासराणि ॥ वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुत
नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्तनं हंत नयात नोति जठरमुदरं भवति जरधमस्मिन्ध्रियते
धीयते वा ७ मरुत्वाः इन्द्रवृषभोरणायापि वा सोममनुषधमं मदाय ॥ आसिं च स्वजठरे म
ध्वं ऊर्मिं त्वं राजा सिप्रदिवः सुतानां ॥ मरुत्वानिद्रमरुद्रिस्तद्वान्वृषभो वर्षिता पांरणाया र
मणीया यसंग्रामायापि वसोममनुषधमन्वन्मदाय मदनीयाय जैत्राया सिं च स्वजठरे मधु
न ऊर्मिं मधुसोममिह्यौपमिकं माद्यते रिद्रमपीतरन्मध्वेतस्मादेव त्वं राजा सिपूर्वे धप्यहः सु
सुतानां ८ तित उपरिपवनं भवति ततवद्वातुन्नवद्वातिलमात्रतुन्नमिति वा ९ सक्तु

रामः
२२

मिव तित उना पुनंतो यत्र धीरामनसा वाचमकृत ॥ अत्रा सरवायः सरव्यानि जानते भद्रै
षां लक्ष्मीर्निहिता धिवाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनंतः सक्तुः सच ते दुर्धा वो भवति कस
ते वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति यत्र धीरामनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञा
नवंतो ध्यानवंतस्तत्र सरवायः सरव्यानि संजानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिता धिवाचीति भद्रं
भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा लक्ष्मीर्लभा
द्वा लक्षणाद्वा लक्ष्यनाद्वा लांकुनाद्वा लषते वा स्याद्विष्णोः कर्मणोः लक्ष्यते वा स्यादाश्लेषकर्म
णोः लज्जते वा स्यादश्लेषाका कर्मणः शिष्ये इत्युपरिष्ठाद्वा रव्यास्यामः १० तत्सूर्यस्य देवत्वं
तन्माहित्वं मध्याकर्तोर्विततं संजभार ॥ यदेदयुक्त हरितः सधस्रदाद्रात्री वासस्तनुते सिम
स्रै ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्माहित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं सांद्रियते यदा सावयुं
क्तहरणानादित्यरश्मी नू हरितो ध्यानिति वाथरात्री वासस्तनुते सिमस्रै वेसरमहरवपु
वती सर्वस्मादपि वोपमार्थे स्याद्रात्री व वासस्तनुत शतितथापि निगमो भवति ॥ पुनः सम
व्याहितं वयंती ॥ समनासीत् ११ इंद्रेण संहिदक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा ॥ मुं हसमा
नवर्चसा ॥ इंद्रेण हि संहश्यसे संगकुमानो विभ्युषा गणेन मंदमदिष्टु युवांस्तोपि वामं

नि० पू०
२३

दुनातेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं १२ ईर्मांतासः सिलिकमध्यमासः सं अ० ४
शूरणासो दिव्यासो अत्याः ॥ हंसा इव श्रेणिशोयतं ते यदा क्षिपुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ ईर्मांताः
समीरितांताः ससमीरितांताः पृथ्वंतावा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा
वापि वाशिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपीतरं किं
र एतस्मादेव समाश्रितान्येतादिन्द्रियाणि भवन्ति ॥ संशूरणासो दिव्यासो अत्याः ॥ शूरः श
वतेर्गतिकर्मणो दिव्यादिविजा अत्या अतनाः ॥ हंसा इव श्रेणिशोयतं ते ॥ हंसा हंतेर्घ्नं त्य
ध्वानं श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति यदा क्षिपुर्दिव्यमज्ममजनि
माजिमश्वा अस्यादित्यस्तुतिरश्च स्यादित्या दश्चो निस्तस्य इति ॥ सूरदश्चं वसवो निर
तस्येत्पापि निगमो भवति १३ कायमानो वनात्वं यन्मातृरजगन्नुपः ॥ न तत्ते अ
ग्ने प्रमुषे निवर्त्तनं यदूरे सान्निहा भवः ॥ कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा
वनानित्वं यन्मातृरपोगम उपशाम्य न तत्ते अग्ने प्रमुष्यते निवर्त्तनं दूरे यत्सान्निह
भावा सिजायमानः ॥ लोधं नयंति पशुमन्यमानाः ॥ लुब्धमृषिं नयंति पशुमन्यमा
नाः ॥ शीरं पाव कशोचिषं ॥ पाव कदीप्तिं ॥ अनुशापिनामिति वाशिनमिति वा ॥

रामः
२३

१४ कनीनके वविद्रुधेनवेद्रुपदे अर्भके ॥ बभ्रूयामेषु शोभेते ॥ कनीनके कन्यके क
न्या कमनीया भवति के यं ने तव्येति वा कमने नानी यत इति वा कनते वा स्यात्कांतिक
र्मणः कन्ययोराधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणि विद्ध्योर्दरु
पाहोर्दरुदृणातेर्वाङ्गणातेर्वा तस्मादेव दुग्धेन वजाते अर्भके अवृद्धे ते यथा तदा धि
ष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रूयामेषु शोभेते बभ्रूवोरश्वयोः संस्तव इदं च मेदादिदं च मेदा
दित्यादिः प्रसंख्यायाह ॥ सूवास्त्वा अधितुग्वनि ॥ सूवास्तुर्नदी तुग्वती र्थं भवति तू
र्णमे तदायंति ॥ कुविन्नं संते मरुतः पुनर्नः ॥ पुनर्नो नमंते मरुतो न संत इत्यपरिशाद्धा
ख्यास्यामः ॥ ये ते मदा आहू न सो विहाय सस्तेभि रिरिंद्रं चोदयदा तवे मघं ॥ ये ते मदा आ
हू न नवं तो वचनवं तस्ते रिरिंद्रं चोदयदानाय मघं ॥ ५५ उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो
नो धा इवा विरकृता प्रियाणि ॥ अद्भसन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमा गात्पुनरे यु
षीणां ॥ उपादर्शि शुंध्युवः शुंध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षोभासो ध्यूढ
मिदमपीतरदक्ष एतस्मादेवा ध्यूढं काये वा कुनिरपि शुंध्युरुच्यते शोधनादेवाद्

नि० पू०
२४

कचरोपवत्यापोपिशुंध्यवउच्यंते शोधनादेवनोधाऋषिर्भवातिनवनंदधातिसय अ०४
थास्तुत्याकामानाविष्कुरुतएवमुषारूपापयाविष्कुरुतेद्रसदध्मानंभवत्यद्रसाहिनी
तिवान्नसानिनीतिवा॥ ससुतोबोधयंतीशाश्वत्तुमागात्पुनरेयुषीणां॥ स्वपतोबोध
यंतीशाश्वतिकलमागात्पुनरागामिनीनां॥ तेवाशीमंतद्रुग्मिणः॥ ईषाणिनइतिवेष
णिनइतिवार्षणिनइतिवावाशीतिवाउ० नामवाश्यतइतिसत्याः॥ शंसावाध्वर्योप्राति
मेगृणीहीद्रायवाहः कृणवावजुष्टं॥ अभिवहनस्तुतिमधिषवणप्रवादांस्तुतिमन्यंतरे
द्रीत्वेवशस्यतेपरितक्मेत्कपरिष्ठाद्वारव्यास्यामः॥ १६ स्फुवितेस्फुइतेसूतेस्फुगते
प्रजायामितिवा॥ स्फुवितेमाधाइत्यपिनिगमोभवतिइत्यतिरनेककर्मा॥ नवेनपूर्वं
दयमानास्यामेत्कपदयाकर्मा॥ य एकइहिदयतेवस्त्वितिदानकर्मावाविभागकर्मावा॥
दुर्वर्तुभरमोदयतेवनानीतिदहतिकर्मादुर्वर्तुर्दुर्वरिः॥ विददस्फुदयमानोविशत्रुनिति
हिंसाकर्मा॥ इमेस्फुलाइंदवः प्रातरित्वनासजोषसापिबतमाश्विनातान्॥ अयंहिवा
मूलयेवंदनायमांवायसोदोषादयमानोअबूबुधत्॥ दयमानइति॥ नृचिदितिनि

रामः
२४

पातः पुराणनवयोर्नचेति च॥ अद्यान्विभूचित्तदपो नदीनां॥ अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदी
नां॥ नृच पुरा च सदनं रयीणां॥ अद्य च पुरा च सदनं रयीणां राधिरिति धननामरातेर्दान
कर्मणाः १७ विद्यामतस्य ते वयमकूपारस्य दावने॥ विद्यामतस्य ते वयमकुपरा
स्य दानस्यादित्योप्यकूपार उच्यते कूपारो भवति हारपारः समुद्रोप्यकूपार उच्यते कू
पारो भवति महापारः कळपोप्यकूपार उच्यते कूपारो न कूपमकळतीति कळपः कळपा
तिकळेन पातीति वा कळेना पिवतीति वा कळः खळः खळो यमपीतरो नदी कळ एतस्मा
देव कमुदकं तेन छाद्यते॥ शिशी ते शृंगेरक्षसे विनिक्षे॥ निश्च्यति शृंगेरक्षसो विनिक्ष
पानाय रक्षोरक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वारत्रो नक्षत इति वा॥ अग्निः स्रुतु
कः स्रुतुकेभिरश्वैः॥ स्रुतुकनः स्रुतुकनैरिति वा स्रुप्रजाः स्रुप्रजोभिरिति वा॥ स्रुप्रा
यणा अस्मिन् युद्धे विश्रयंतां॥ स्रुप्रगमनाः १८ देवानो यथा सदा मिदुधे असन्न
प्रायुवो रक्षितारो दिवो दिवे॥ देवानो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवो प्रमाद्यंतो र
क्षितारश्चाह न्यहनि च वनक्राधि भवति व्यावयितास्तोमानां च वानामित्यप्यस्य

नि० पू०
२५

निगमाभवन्ति॥ युवं च वानं सनयं यथारथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः॥ युवं च वनं सनयं पुराणं अ०४
यथारथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः युवा प्रयौतिक मी पितक्षतिः करोतिक मी रजोरजते ज्यो
ती रज उच्यते उदकं रज उच्यते लोकारजां स्फुच्यंते सगहनी रजसी उच्येते। रजां सि विचा वि
चरंति तन्य व इत्यपि निगमो भवति हरो हरते ज्योतिर्हर उच्यते उदकं हर उच्यते लोकाहरां स्यु
च्यंते सगहनी हरसी उच्येते॥ प्रत्यग्ने हर सा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति॥ जुहुरे विचि तयं
तः॥ जुहुरे विचे तयमाना व्यंत इत्येवो नेक कर्मा पदं देव स्य नमसा व्यंत इति पश्यतिक मी वी
हि शूरपुरे वाशामिति रवादतिक मी॥ वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः॥ अश्रीतं पिवतं पयस उ
स्त्रियाया उस्त्रियेति गो नामोस्त्रा विपो स्या भोगा उस्त्रेति च॥ त्वामिंद्रमातिभिः स्रुते स्रुनीथा
सो वस्तुयवः॥ गोभिः कृणा अनूषत गोभिः कुर्वीणा अस्तोषत॥ आतूषि च हरिं मी दो रूप
स्ते वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः॥ आसिंच हरिं दो रूपस्ते दुम मयस्य हरिः सोमो हरितवर्णो
यमपीतरो हरिरेतस्मादेव॥ वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः॥ वाशीभिरश्म मयीभिरिति वा
वाग्भिरिति वा॥ सशर्द्धदयो विष्णुणस्य जंतो मी शिश्नदेवा अपि गुर्कृतं नः॥ स उत्सहतां
यो विष्णुणस्य जंतो विषमस्य माशिश्नदेवा अब्रह्म चर्याः शिश्नं श्रथते। अपि गुर्कृतं नः॥

रामः
२५

सत्यं वायुं वा १९ आद्यातागच्छानुत्तरायुगानियत्रजामयः कृपावन्नजामि॥ उपबर्बहि
वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ आगमिष्यंति तान्युत्तराणि युगानियत्रजाम
यः करिष्यंत्यजामि कर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वा समानजातीयस्य वीप जनउ
पधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ दितिव्याख्याते २० द्योर्मे पिता जनिता
नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं ॥ उत्तानयोश्च म्बो ३ र्यो निरंतरजा पिता दुहितुर्गर्भमाधा
त् ॥ द्योर्मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महतीयं बं
धुः संबंधनान्नाभिः सन्न हनान्नाभ्या सन्न द्वागर्भा जायंत इत्यादुरेतस्मादेव ज्ञाती न सनाभ
य इत्याचक्षते संबंधव इति च ज्ञातिः संज्ञानात् ॥ उत्तानयोश्च म्बो ३ र्यो निरंतरः ॥ उत्तान उत्तान
ऊर्ध्वतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः शंसुः स्फुरवयुः ॥ अथानः शंसोर
रपो दधात् ॥ रपो रिप्रमिति पा पनामनी भवतः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां मथा
पिशंसुर्बाह्वस्य उच्यते ॥ तच्छंसोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्यपि निगमो
भवाति गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ अदिति रदीना देवमाता २२ अदिति द्यौ
रादिति रंतरिक्षमदिति माता स पिता स पुत्रः ॥ विश्वे देवा अदितिः पंचजना अदितिर्जातम

नि० पू०
२६

दितिर्जनिहं॥ इत्यादितोर्विभ्रतिमान्चष्टेनान्यदीनानीतिवा॥ यमेरिरेभृगवः॥ एरिरइती अ०४
तिरुपसृष्टेभ्यस्तः॥ २३ उतस्मेनंवस्त्रमाथिनतायुमनुकोशंतिक्षितयोभरेषु॥ नीचायः
मानंजसरिंनश्येनंश्रवश्चाच्छापशुमञ्चयूथं॥ अपिस्मेनंवस्त्रमाथिमिववस्त्रमाथिनंव
स्त्रंवस्तेस्तायुरितिस्तेननामसंस्त्यानमास्मिन्पापकमितिनेरुक्तास्तस्यतेर्वास्यादनुकोशं
तिक्षितयः संग्रामेषुभरइतिसंग्रामनामभरतेर्वाहरतेर्वानीचायमानंनीचेरयमानंनीचे
निचितंभवत्फञ्चैराञ्चितंभवतिजस्तमिवश्येनंश्येनःशंसनीयंगठति॥ श्रवश्चाच्छापशुम
ञ्चयूथं॥ श्रवश्चापिपशुमञ्चयूथंप्रशंसांचयूथंचधनंचयूथंचेतिवायूथंयोतेःसमायुतंभ
वति॥ इंधानएनंजरतेस्वाधीः॥ गृणाति॥ मंदीमंदतेःस्तुतिकर्मणः॥ प्रमंदिनेपितुमदंचताव
चः॥ प्रार्चतमंदिनेपितुमद्वचोर्गौरव्यातः २४ अत्राहगोरमन्वतनामंत्वष्टरपीच्या॥
इत्याचंद्रमसोगृहे॥ अत्रहगोःसममंसतादित्यरश्मयःस्वंनामापीच्यामपगतमपचितमपि
हितमंतर्हितंवाभुजचंद्रमसोगृहेगातुर्व्याख्यातोगातुंरुणवन्नुषसोजनायेत्यापिनिगमोभ
वतिदंसयःकर्माणिदंसयंलेनानि॥ कुत्सायमन्मन्त्रह्यश्वदंसयइत्यपिनिगमोभवति॥ सत
तावनेनमश्नोत्यंहतिः॥ सतुतावनेनमंहतिश्नोत्यंहतिश्चांश्वांकुश्वहंतोर्निरूढोपधाद्विप

रामः
२६

रीतात् ॥ बृहस्पते चयस इत्थियासं ॥ बृहस्पतेयञ्चातयसि देवपीयुं पीयति हिंसा कर्मावियु
तेद्यावा पृथिव्यो वियचनात् ॥ समान्यावियुतेदूरे अंतो ॥ समानं संमानमात्रं भवति मात्रामा
नादूरं व्याख्यातमंतो तते र्द्धगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवत्यथाप्युधोत्पथे दृश्यते ॥ ऋधग
या ऋधगुताशमिष्ठाः ॥ ऋधुवन्नयाक्षीर्द्धुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति चोदात्तं प्र
थमादेशेनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोर्थतरमनुदात्तं ॥ अस्याऽऽपुण उपसा
तयेभुवो हेळमानोररिवाऽऽजाश्वश्रवस्य तामजाश्व ॥ अस्मै नः सातय उपभवी हेळमानोऽऽ
ह्यन्तरिवा न्नातिरभ्यस्तो जाश्वेति पूषणमाहा जाश्वजा अजना अथानुदात्तं ॥ दीर्घायुर
स्यायः पतिर्जश्वातिश्चरदः शतं ॥ दीर्घायुरस्यायः पतिर्जश्वतुसश्चरदः शतं शरकृता अस्या
मोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वास्ये तस्या इत्येतेन व्याख्यातं २५ अस्य वामस्य
पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ॥ तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्या त्रापश्यं वि
शपतिं सप्तपुत्रं ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुं होतुं दूर्ध्वस्य तस्य भ्राता
मध्यमो अस्त्यशनो भ्राता भरते हरति कर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता
घृतपृष्ठो स्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विशपतिं सप्तपुत्रं स

नि० पू०
२७

सप्तपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्तसृष्टा संख्या सप्तादित्यश्मय इति वदन्ति २६ सप्तयुंजंतिर अ० ४
थमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ॥ त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वयत्रेमा विश्वा भुवना धितस्तु ॥
सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं चकते वीचरते वा क्रामते वै कोश्वो वहति सप्तनामा
दित्यः सप्तास्मे रश्मयो रसानभिसं नामयन्ति सप्तै नमषयः स्तुवंतीति वेदमपीतरनामेत
स्मा देवाभिसं नामात्संवत्सरप्रधान उत्तरोर्ध्वं च त्रिनाभिचक्रं तृणुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा
हेमंत इति संवत्सरः संवसंतोस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यंते स्मिन् सावर्षा वर्षत्या रूपर्जन्यो
हेमंतो हिमवान् हिमं पुनर्हते वाहिने ते वा जर्मजरणधर्माणामनर्वमप्रत्युतमन्यस्मिन् य
त्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसंतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तोति ॥ पंचारेचक्रे परिवर्त
मान इति पंचर्तुतया पंचर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमंत शिशिरयोः समासेन षडर
आदुरर्पितमिति षवृत्तुतयाराः प्रत्युतानां षोषरूपेण पुनः सहते ॥ द्वादशारं न हितं जरया
द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासामानात्प्रधिः प्रहितो भवति ॥ तस्मिन् साकं त्रिंश
तान शंकवोर्पिताः षष्टिर्न चला चलासः ॥ षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राद्
तिव ब्राह्मणं समासेन ॥ सप्तशतानि विंशतिश्च तस्तु ॥ सप्तचवैशतानि विंशतिश्च संव
हानी २

रामः
२७

त्सरस्याहोरात्रा इति ब्रह्मणा विभागेन विभागेन २७ एकार्थं को नु वयः स्रुपणी यदि
इजुष्टोदमूनाः संमातपंती विरेणी मरुत्वांस्तितु सक्तुमिव तत्सूर्यस्ये देवा समी मता सः
कार्यमानः कनीनके वोपो अदर्शि स्मविते विद्याम देवान् आधुद्यो मे दितिरदितिरुतस्मा
त्राहास्य वामस्य सप्तयुं जंति सप्तविंशतिः २७ इति नेरुक्ते पूर्व षट्के चतुर्थोऽध्यायः ४
क १७ हरिः ॐ ३म् सस्मिन् विंदस्वरणे नदीनां ॥ संस्नातं मेघं ॥ बाहिषोवां हवानां स्तो
मो दूतो दुवन्नरा ॥ वोऽहृतमोहानां स्तोमो दूतो दुवन्नरो नरामनुष्यान् संतिकर्मसु
दूतो जवते वा इवते वा वास्यते वा ॥ दूतो देवानामेसिमर्त्यानामित्यपि निगमो भवति वा
वशानो वष्टे वा वास्यते वा ॥ सप्तस्वसूररुषीर्वा वशान इत्यपि निगमो भवति वायं वृणो
ते रथापि वरतमं ॥ तद्वायं वृणीमहे वरिष्ठं गोपूयत्यं ॥ तद्वायं वृणीमहे वरिष्ठं गोपायित
व्यं गोपायितारो यूयं सुषुप्ताभ्यामिति वांध इत्यन्ननामा ध्यानीयं भवति ॥ आ मंत्रेभिः
सिंचतामद्यमंधः ॥ आ सिंचतामत्रैर्मदनीयमंधो मत्रं पात्रममा अस्मिन्नेदं समा
पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यंध उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शनं मंधं त
म इत्यभिभाषंते यमपीतरोऽध एतस्मादेव ॥ पश्य दक्षपवान् न विचेत दंध इत्यपि नि

नि० ५०
२८

गमोभवति १ असंश्रंतीभूरिधारेपयस्वती॥ असज्यमानेइतिवाव्युदस्यंस्याविति अ० ५
वाबहुधारेउदकवत्यौवनुष्यतिहैतिकर्मानवगतसंस्कारोभवति॥ वनुयामवनुः
ष्यतइत्यपिनिगमोभवति॥ दीर्घप्रयज्युमतिवोवनुष्यतिवयंजयेमपृतनासुहृद्व्यः॥
दीर्घप्रततयश्मभिजिघांसतिवोवयं तंजयेमपृतनासुहृद्व्यः॥ दुर्धियंपापधियं
पापःपातापेयानांपापत्यमानोवाडेवपततीतिवापापत्यतेवास्यात्तरुष्यतिरप्येवं
कर्मा॥ इंद्रेणयुजातरुषेमवृत्रमित्यपिनिगमोभवतिभंदनाभंदतेःस्तुतिकर्मणः॥ पु
रुप्रियोभंदतेधामभिःकविरित्यपिनिगमोभवति सभंदनाउदियर्तिप्रजावतीरि
तिवा॥ अन्येनमदाहनोयाहितूर्यं॥ अन्येनमदहनोगलुक्षिप्रमाहंसीवभाषमाणोस्य
सभ्यभाषणादाहनाइवभवत्येतस्मादाहनस्यादृषिर्नरोभवतिनदतेःस्तुति
कर्मणाः॥ नदस्यमारुधुतःकामुआगंन॥ नदनस्यमारुधुतःकामुआगमत्सं
रुद्रप्रजननस्यब्रह्मचारिणइत्यृषिपुत्र्यावित्तापितंवेदयंते २ नयस्य
द्यावापृथिवीनधन्वनंतरिक्षंनाद्र्यःसोमोअक्षाः॥ अ० ५ नोतेरित्येके॥ अ

रामः
२८

नूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ॥ लोपाशः सिंहं प्रत्यं च मत्साः ॥ क्षियति
निगमः पूर्वः क्षरति निगम उत्तर इत्येके नूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धा
भ्यः क्षरति सर्वे क्षियति निगमा इति शाकपूणिः ॥ धात्रमिति क्षिप्र नामाशु अतनं भवति ॥
सपतत्री त्वरं स्था जगद्यच्छूत्रमग्नि रकुणो ज्जात वेदाः ॥ सपतत्रिचे त्वरं स्थावरं जंगमं
च यत्ता क्षिप्रमग्नि रकरो ज्जात वेदा ऊतिरवनात् ॥ आत्यारथं यथोतय इत्यपि निगमो
भवति हासमाने इत्थं परिष्ठाद्वारव्यास्यामो वम्भकः पृद्धिरुप सर्पदिंद्रं ॥ पानैरिति वा
स्याशनैरिति वा स्पृशनेरिति वा ॥ स संनपक्वमविदच्छुचंतं ॥ रचपनमेतन्माध्यमिकं ज्यो
तिरानित्यदर्शनं तदिवाविदज्जाज्वल्यमानं ॥ द्वितान्च सतास्त्रधया च शंभुः ॥ द्वेधं सता
मध्यमे च स्थान उत्तमे च शंभुः स्वरवर्धः ॥ मृगं न ब्रामृगयं ते ॥ मृगमिव ब्राह्म्याः प्रेषाः ॥
वराहो मेघो भवति वराहारः ॥ विध्य हरा हंति रो आद्रिमस्तेत्यपि निगमो भवत्ययमपीत
रो वराह एतस्मादेव वरमाहारमाहाव्य इति च ब्राह्मणं ब्रूति मूलानि वरं वरं मूलं ब्रूति
ति वा ॥ वराहमिंद्र एमुषामि स्यपि निगमो भवत्यंगिरसोऽपि वराहा उच्यंते ॥ ब्रह्मणा स्यति
वृषाभिर्वराहैः ॥ अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यंते ॥ पश्यन्ति रण्यचक्रान्

नि० ५०
२६

यो दंष्ट्रान् विधावतो वराहून् ॥ स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीप्यपि वास्वरादित्यो भवः ॥ अ० ५
तिस्र एनानि सारयति ॥ उस्त्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति शर्या अंगुल्यो भवन्ति श
र्या इषवः शरमय्यः शरः शृणाते ॥ शर्याभिर्न भरमायोगभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को
देवो भवति यदेनमर्च्यैर्कोमंत्रो भवति यदेनानर्च्यैर्कर्मन्तं भवत्यर्च्यैर्भूतान्यर्को वक्षो भव
तिस्र वृतः कटकिम्बा ४ गायन्ति त्वा गायत्रिणो ॥ चैत्यैर्कर्मार्किणः ॥ ब्रह्मणा ॥ स्वाशतक्र
त उद्दंशमिव ये मिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति ते कर्मार्किणो ब्राह्मणा स्वाशतक्रत उद्दं
मिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रयत इति वापवीरधने मिर्भ ॥ वतिया द्विपुना
तिभूमिं ॥ उत्तप व्याख्यानामर्दिभिर्दंत्यो जसो ॥ तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमो भ
वतो वक्षो व्याख्यातं धन्वांतरिक्षं धन्वंत्यस्मादापास्तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भ
वति सिनमन्तं भवति सिनातिभूतानि ॥ येन स्मासिनं भरथः सार्विभ्य इत्यपि निगमो
भवतीत्यामुधेत्येतेन व्याख्यातं सचासहेत्यर्थः ॥ वस्त्राभिः सचाभुवा ॥ वस्त्राभिः सहभुवो
चिदिति निपातो नुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातो धाविपशुना मेहभवत्कदात्तश्चिदासि
मनासि चितास्त्वयि भोगश्चेतयस इति वा ॥ आइत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्या

रामः
२६

रक्षातोथाप्यर्थे दृश्यते ॥ अत्र आऽअपः ॥ अत्रे आ अपः ॥ अपो अत्रे धीति धुम्नः
धो ततेर्यशोवान्नं वा ॥ अस्मे धुम्नमधिरत्नं च धेहि ॥ अस्माकं धुम्नं च रत्नं च धेहि ॥
पवित्रं पुनाते मंत्रः पवित्रमुच्यते ॥ ये न देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते स देवपि निगमो भवति
रश्मयः पवित्रमुच्यते ॥ गभास्तिष्ठतो नृभिरद्रिभिः स्फुट इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्रमु
च्यते ॥ शतपवित्राः स्वधयामदंतीर्बहू दक्षाः ॥ अग्निः पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते
सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥ अग्निः पवित्रं समापुनातु
वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः ॥ पवित्रं ते मा पुनं हित्यापि निगमो भवति तो दस्तु धत्तेः ६ पु
त्वादाश्चान्नवोचेरिरेतवस्तिदा ॥ तो दस्ये वशरणा आमहस्य ॥ बहुदाश्चान्नमेवाभि
क्षयाम्यरि रमित्रं कुरुते रीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदग्निदेवस्या अग्नावाकृतयो हूयंत इत्ये
तदृष्ट्वैवमवक्ष्यते ॥ तो दस्ये वशरणा आमहस्य ॥ तु दस्ये वशरणे धिमहतः स्वं चाः सु अं
चनः ॥ आजुहानो घृतपृष्ठः स्वं चा इत्यपि निगमो भवति शिपिविष्टो विष्टुरिति विष्टो
र्देनामनी भवतः कुत्सिताथर्यं पूर्वं भवतीत्योपमन्यवः ७ किमिन्नो विष्टोपरिच

नि० पू०
३०

इयं भूतस्य द्वयोः शिपिविष्टो अस्मि ॥ मावर्षो अस्मदपगू हृततद्यदन्यरूपः समिधे बभूव अ० ५
थ ॥ किं ते विष्टो प्रख्यात मेतद्भवत्प्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेष इव निर्वर्तितो स्मीत्यप्र
तिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्किं ते विष्टो प्रख्यात मेतद्भवति प्रख्या
पनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो स्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयो न रश्मय उच्यंते ते तेरा
विष्टो भवति ॥ मावर्षो अस्मदपगू हृततत् ॥ वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति स तो यदन्य
रूपः समिधे संग्रामे भवसि संयतरश्मिस्तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ८ प्रतते अ
द्य शिपिविष्टनामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ॥ तं त्वागृणामि तव समतव्यान्क्षयं त
मस्य रजसः पराके ॥ तत्तेद्य शिपिविष्टनामार्यः प्रशंसाम्यर्थो हम स्मीश्वरस्तोमानामर्थ
स्त्वमसीति वा तं त्वास्तोमि तव समतव्यां स्वस्व इति महतो नाम धेयं निवसंतमस्य र
जसः पराके पराक्रांतं ॥ आद्युणिरागतहृणिः ॥ आद्युणो संसृज्यते ॥ आगतहृणो सं
सेवावहै पृथुजयाः पृथुजवः ॥ पृथुजया अमिना दायुर्दस्योः ॥ प्रामापय दायुर्दस्योः ॥
॥ ९ अग्निं नरो दीधितिभिरुपयो हस्तं व्युत्तीजनयंत प्रशस्तं ॥ दूरे दशंगुहप
तिमथ युं ॥ दीधितयोः गुलयो भवंति ॥ दीधिते कर्मस्वरणी प्रत्युत्तरे

मुदितो भव
ति ५५

रामः
३०

ने अग्निः समरपाज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयंत प्रशस्तं हरेदर्श
नंगृहपातिमतनवंतं १० एकया प्रतिधापि बत्साकंसरांसि चिंशतं ॥ इंद्रः सोमस्य
काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापि बत्साकंसहेत्यर्थं इंद्रः सोमस्य काणुका कांतकानीति
वाकांतकानीति वा कृतकानीति वेन्द्रः सोमस्य कांत इति वा रूपे घात इति वा कपोहतः
कांतिहतस्तत्रैतद्याहिकावेदयंते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यंदिने सवन एकदेवतानि
तान्येतास्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबंति तान्यत्र सरां स्फच्यंते त्रिंशदपरपक्षस्या
होरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चांद्रमस्य आगामिन्य आपो भवंति
रद्रमयस्ता अपरपक्षे पिबंति तथापि निगमो भवति यमक्षितमक्षितयः पिबंतीति तं
पूर्वपक्ष आप्याययंति तथापि निगमो भवति यथा देवा अंशुमाप्याययंतीत्यादि
गुर्मंत्रो भवति गव्याधिकुलत्वादपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वा दधि
गोशमीध्वं कशमिशामीध्वं रामीध्वमाधिगवित्पग्निरप्याधिगुरुच्यते ॥ तुभ्यंश्चो
तं त्याधिगोराची बोधतगमनकर्मवन्निं द्रोप्याधिगुरुच्यते ॥ आधिगवो ओह

नि० ५०
३९

मिंद्रायेत्यापि निगमोभवत्पांगूषस्तोमआघोषः॥ एनांगूषेणवयमिंद्रवंतः॥ अने
नस्तोमेनवयमिंद्रवंतः ११ आपातमन्युस्तुपलप्रभर्माधुनिःशिमीवांछरुमांडं
जीषी॥ सोमोविश्वान्यतसावनानिनावार्गिंद्रं प्रतिमानानिदेभुः॥ आपातितमन्यु
स्तुप्रप्रहारीक्षिप्रप्रहारीसुप्रप्रहारीसोमोवेंद्रोवाधुनिधूंनोतेःशिमीतिकर्मनाम
शमयतेर्वाशक्नोतेर्वज३षीसोमोयत्सोमस्यपूयमानस्यातिरिच्यतेतदजीषमपा
र्जितंभवातितेनज३षीसोमोथाप्येंद्रोनिगमोभवत्पूजीषीवज्जीतिहुर्योरस्यसभागो
धानाश्चेतिधानाभ्राष्टेहिताभवन्तिफलेहिताभवन्तीतिवाबब्ध्यांतेहरीधानाउपक्र
जीषिंजिघ्रतामिसावेनिगमोभवत्पादिनाभ्यासेनोपाहितेनोपधामादत्तेवभास्ति
शक्तिकर्मासोमःसर्वाण्यतसानिवनानिनावार्गिंद्रं प्रतिमानानिदभ्नुवंतियैरेनंप्र
तिमिमतेनेनंतानिदभ्नुवंत्यर्वागेवेनमप्राप्यविनश्यंतीतींद्रप्रधानेस्येकेनेचंदु
कंसोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं१मशाश्रुअश्रुतइतिवाश्माश्रुतइतिवा॥ अव१मशा
रुधद्राः॥ अवारुधकुशावाररिति १२ उर्वश्यप्पराउर्वश्यश्रुतऊरुश्यामश्रुतउ
रुर्ववशोस्याअश्रराअश्रारिप्यपिवाप्पइतिरूपनामासातेरश्यानीयं

अ० ५

रामः
३९

भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शक्यं पूर्णार्थं दृष्टव्यं भक्ष्यस्यो नामेत्यपि न
स्तद्राभवति रूपवती तदनया तन्मिति वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्यादर्शनाभिवावरुणयोरेतश्च
स्कंदतदभिवादिन्येष गर्भवति १३ उतासिमे वावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्म नमनसोधिजा
तः॥ द्रुपदं स्कन्धं ब्रह्मणा देव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददंत॥ अप्यासिमे वावरुणो वसिष्ठोर्वश्या
ब्रह्म नमनसोधिजातो द्रुपदं स्कन्धं ब्रह्मणा देव्येन द्रुपदः संभृतश्रानी यो भवति सर्वे देवाः पुष्क
रे त्वाधारयंत पुष्करमंतरि क्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजायितव्यं वेदमपीतर
पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः कांतिर्वा प्रज्ञावा १४ स इत्त
मो वयुनंततन्वत्सूर्येण वयुनं वञ्चकार॥ स तमो प्रज्ञानंततन्वत्सतंसूर्येण प्रज्ञानं वञ्चकारं
वाजपस्यं वाजपतनं॥ स नेमवाजपस्यमित्यापि निगमो भवति वाजगंध्यं गंध्यत्पुत्तरपदं॥
अश्यामवाजगंध्यामित्यापि निगमो भवति गंध्यं गृह्णातेः॥ अत्र वाजं न गंध्यं युयुषान्नि
त्यापि निगमो भवति गंध्यातिर्मिश्रीभावकर्म॥ आगधितापरिगधितेत्यापि निगमो भ
वति कोरयाणाः कृतयानः॥ पाकस्थामाकोरयाणा इत्यापि निगमो भवति तौरयाणस्त
र्णयानः॥ स तौरयाणा उपयाहियुः॥ मरुद्भिरिंद्रसखिभिः स्वजोषा इत्यापि निगमो भव

नि० ५०
३२

लक्ष्म्याणोद्गीतयानः॥ अनुस्रया कृणु लक्ष्म्याणे त्यापि निगमो भवति हरयाणो हरमाया ३०५
यानः॥ रजतं हरयाणां त्यापि निगमो भवति॥ य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः॥ प्रत्युतस्तो
मानु ब्रं दी ब्रं दते मृदु भाव कर्मणः १५ नियद्वपाक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुक्लस्य चिद्वदिनो
रो रुवद्वना॥ निवृपाक्षिय कूसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुक्लस्यादित्यस्य च शोषाधितूरो रु
यमापो वनानीति वावधेनेति वा॥ अत्र दंतवीकिते त्यापि निगमो भवति वीकयति श्व व्रीउ
यति श्व संस्तंभ कर्माणो पूर्वणसंप्रयुज्येते निष्पपीस्त्री कामो भवति विनिर्गतपसाः पसः स
पतेः स्पृशति कर्मणः॥ मानो मधेव निष्पपीपरादाः॥ स यथा धनानि विनाशयति मानस्त्वं त
थापरादास्तूर्णां शमुदकं भवति तूर्णमश्नुते॥ तूर्णां शं नगिरेरधीत्यापि निगमो भवति क्षंपम
हिकचकं भवति यत्क्षभ्यते १६ कदा मर्तमराधसंपदा क्षंपमिव स्फुरत्॥ कदानः शुश्रव
जि र इंद्रो अंग॥ कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षंपमिव स्फुरिष्यति कदानः श्रोष्यति च गि
र इंद्रो अंगांगेति क्षिप्रनामां चितमेवांकितं भवति निचुंपुणः सोमो निचांतपुणो निचम
नेन प्रीणाति १७ पत्नी वंतः सुता इम उशंतो यंति वीतये॥ अपां जग्मिर्निचुंपुणः॥ पत्नी
वंतः सुता इमे द्विः सोमाः कामयमाना यंति वीतये पानायापांगंतानि चुंपुणः समुद्रोपि नि

रामः
३२

चुंपुणउच्यते निचमनेन पूर्यते वभूथोपि निचुंपुणउच्यते नीचैरस्मिन् कृपांति नीचैर्दध अ०५
तीति वा ॥ अवभथ निचुंपुणे त्यपि निगमो भवति निचुंपुण निचुंकुणोति च पदिर्गंतु भवति
यत्पद्यते १८ सुगुरसत्सु हिरण्यः स्वश्वो बृहदस्यैव य इंद्रो दधाति ॥ यस्त्वायंतं वसुना प्रा
तरित्वो मुक्षीजये वपदि मुत्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महश्चास्यैव य इंद्रो दधा
ति यस्त्वायंतं मन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे ॥ मुक्षीजये वपदि मुत्सिनाति ॥ कुमारो मुक्षीजामो
ननाच्च सयनाच्च ततनाच्च पादुः पद्यते ॥ आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं सपादुरस्य निर्णिजोन
मुच्यते ॥ आविः कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसं बुसामित्फदकनाम ब्रवीति शब्दकर्मणो भ्रं
सते वायं हर्षन्पातयत्फदकं राशिभिस्तत्पत्न्या दत्ते १९ वृकश्चंद्रमा भवति विवृतज्योति
ष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विक्रांतज्योतिष्को वा २० अरुणो मासकृद्वकः पथायंतं दद
र्शहि ॥ उज्जि हीते निचाय्या तष्टे वपृष्या मयी वित्तं मे अस्य रोहसी ॥ अरुण आरोच नो मा
सकृन्मासानां वार्धमासानां च कर्त्ता भवति चंद्रमा वृकः पथायंतं ददर्शिनक्ष
त्रगणामभिजिहीते निचाय्ययेन येन योक्ष्यमाणो भवति चंद्रमास्तक्ष्णुवान्नि वपृष्य रोगी
जानीतं मे स्य द्यावापृथिव्या वित्पादित्योपि वृक उच्यते यदा वृत्ते ॥ अजो हवीदश्चिनावर्त्ति

नि० पू०
३३

कावामास्मोयत्सीममुंचतंवृकस्य॥ आह्वयदुषाअश्विनावादिह्येनाभिग्रस्तातामश्विनोप्र
मुमुचतुरित्सारव्यानंश्चापिवृकउच्यतेविकर्तनात्॥ वृकश्चिदस्यवारणाउरामथिः॥ उरणा
थिः॥ उरणाऊर्णावान्भवत्सूर्णापुनर्वृणोतेरूर्णोतेवोवृद्धवाशिन्यपिवृक्युच्यते॥ शतंमेषान्व
क्षेचक्षदानमृज्जाश्वंतं पितांधं चकारेत्यपिनिगमोभवतिजोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं
जोषयितव्यंभवति ३१ यइंद्राग्नीस्रुतेषुवांस्तवतेष्टतावृधा॥ जोषवाकंवदतःपञ्चहोवि
षानदेवाभसथश्चन॥ यइंद्राग्नीस्रुतेषुवांसोमेषुस्तोतितस्याश्रीथोथयोयंजोषवाकंवद
तिविजंजपःप्रार्जितहोषिणो नदेवोतस्याश्रीथःकृतिःकृततेर्यशोवानंवा॥ महीवृहतिःश
रणातइंद्र॥ स्रुमहत्तइंद्रशरणमंतरिक्षेकृत्तिरिवेतीयमपीतराकृतिरेतस्मादेवसूत्रमप्यु
पमार्थेवा॥ कृत्तिंवसानआचरपिनाकंविश्रदागहीत्यपिनिगमोभवतिश्वघ्नीकितवोभ
वतिस्वंहेतिस्वंपु नराश्रितंभवति॥ कृतंनश्वघ्नीविचिनोतिदेवने॥ कृतमिवश्वघ्नीविचिनो
तिदेवनेकितवःकिंतवास्तीतिशब्दानुकृतिःकृतवान्वाशीर्नामकःसममितिपरिग्रहाथ३२
सर्वनामानुदात्तं ३२ मानःसमस्यदृढ्यः१परिद्वेषसोअंहतिः॥ ऊर्मिर्ननावमावधीत्
मानःसर्वस्यदुर्धियःपापधियःसर्वतोद्वेषसोहतिरूर्मिरिवनावमावधीदूर्मिरूर्णोते
नोःप्रणोत्तव्याभवतिनमतेवोतत्कथमनुदात्तप्रकृतिनामस्यादृष्टव्ययंतुभवत्

अ० ५

रामः
३३

तोसमास्मिन्नाशिशीहि नोवसोइतिसप्तम्यांशिशीतिर्दानकर्मा॥ उरुष्याणोअघाय
 तःसमस्मादितिपंचम्यामुरुष्यतीरक्षाकर्माथापिप्रथमाबहुवचनेनभंतामन्यकेस
 मे २३ हविषाजारोअपोपिपत्तिपपुरिर्नरा॥ पिताकुटस्यवर्षणिः॥ हविषापांजरयि
 तापिपत्तिपपुरिरितिदृष्यातिनिगमोवाप्रीणातिनिगमोवापिताकृतस्यकर्मणाश्चापि
 तापित्यःशंबइतिवज्रनामशमयतेर्वाशातयतेवा॥ उग्रोयःशंबःपुरुहूततेनेत्यपिनि
 गमोभवतिकेपयःकपूयाभवंतिकपूयमितिपुनातिकर्मकुत्सितंदुष्पूयंभवति २४
 पृथक्प्रायन्यथमादेवहूतयोःकृण्वतश्रवस्यानिदुष्टरा॥ नयेशेकुर्याज्जियांनावमारुहमी
 मेवतेन्यविशंतकेपयः॥ पृथक्प्रायन्यथक्प्रथतेःप्रथमादेवहूतयोःदेवानाहूयंताकु
 र्वतश्रवणीयनि यशांसिदुरनुकराण्यन्येयेशक्रुवन्त्यज्जियांनावमारोढुमीमेवते
 न्यविशंतैवतेन्यविशंतऋणेहैवतेन्यविशंतास्मिन्नेवलोकइतिवेर्मइतिवाहुनाम
 समीरिततरोभवति॥ एताविश्वासवनातूतुमाकृषेस्वयंस्तनोसहसोयानिदाधिषे॥
 एतानिस्वर्वापिस्थानानितूर्णमुपाकुरुषेस्वयंबलस्यपुत्रयानिधत्स्वांसत्रमहस
 स्त्राणांधनुर्वाकवचंवाकवचंकुआंचितंभवतिकांचितंभवतिकायेंचितंभवतीतिवा॥

५४ मथयेनाशक्रुवन्त्यज्जियांनावमारोढु ५

गमोभवति २७ प्रवावजेसुप्रयावहिरिषामाविश्यतीव्वीरिरेडियातोविशाम
कोरुषसः पूर्वहूतोवायुः पूषासुस्तयेनियुत्वान्॥ प्रवृज्यतेसुप्रायपांवहिरिषामे
याते सर्वस्यपातारोवापाळयितारोवावीरिरेडमंतरिक्षंभियोवाभासोवातति
रपिवोपमार्थेस्यात्सर्वपतीइवराजानौवीरिरेगणेमनुष्यापांरात्र्याविवासे
पूर्वस्यामभिहूतोवायुश्चनियुत्वान्पूषाचसुस्तययमायनियुत्वानियुतोस्या
श्चानियुतो नियमनाहानियोजनाहृच्छाभेरासुमितिशकृष्णिः परीसीमि
तिव्याख्याताएनमेनामस्याअस्येत्येतेनव्याख्यातंसृणिरंकुशोभवति सर
णादंकुशोचतेराकुचितोभवतीतिवानेदीयइत्सृण्यः पक्षमेयादिस्यपिनि
गमोभवत्यंतिकलममंकुशादायात्यक्रमोषधमागकुलिस्यागकुलिति॥
२८ सस्त्रिमसश्चंतीनयस्यवराहोगायंतित्वापवित्रंपुरुत्वाकिमित्तेप्रतत्ते
ग्निंनरएकयापांतमन्युसर्वयस्मराउतासिसइन्नियत्कदामर्त्तपजीवंतःसुगुर
सहकश्चंद्रमाअरुणोमायइंद्राग्नीमानसमस्यहविषाजारः पृथक्प्रायन्प्री

नि० ५०
३५

पीतसुदेवः प्रवावृजेष्टाविंशतिः २८ इति नैरुक्ते पूर्वषट्के पंचमोऽध्यायः ५ छ अ० ६
१२५ हरिः ॐ ३म् त्वमग्नेद्युभिस्त्वमाशुशुक्षाणिरुत्तमः स्रुत्तमः ३मं नृस्यारिः ॥ त्वं
वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्तु च नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ त्वमग्नेद्युभिरहोभिस्त्वमा
शुशुक्षाणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षाणिरुत्तरः क्षणो ते राशुशुक्षा
क्षणो तीति वासनो तीति वाशु कुरो च तेः पंचम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्यसंयोग
आइत्याकार उपसर्गः पुरस्तात्त्रिकीर्षितजउत्तर आशुशोचयिषुरिति शुचिः शोच
तेर्ज्वलतिकर्मणो यमपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पन्नमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ॥
इंद्र आशाभ्यस्परि सर्वोभ्यो अभयं करतु ॥ आशादिशो भवं त्यासदनादाशा उप
दिशो भवं त्यस्य शानात्काशिर्मुष्टिः प्रकाशनां मुष्टिर्भो वनाद्वा मोषणाद्वा मोहना
द्वा ॥ इमे चिदिंद्रोदसी अपारे यत्संगृभ्यामधवन्काशिरित्ते ॥ इमे चिदिंद्रोदसी
रोधसी द्यावापृथिव्यो विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणाद्विस्त्रोतः कूलं रुजते विपरी
ता ह्यो ह्यो विपर्ययेणापारे दूरपारे यत्संगृभ्यामधवन्काशिरित्ते महान् ॥ अ
हस्तामिंद्रसंपिण कुणारुं ॥ अहस्तामिंद्रकृत्वा संपिण्डिपरिक्रणनं मेघं १

रामः
३५

अलातृणो वल्ल इन्द्रजोगोः पुराहंतोर्भयमानो व्यारा सुगान्पथो अकृणो निरजेगाः
प्रावन्वाणीः पुरु हूतं धमंतीः ॥ अलातृणो लमावर्दनो मेघो वलो वणो तेर्त्रजो ब्रजत्यंत
रिक्षे गोरे तस्या माध्यमिकाया वावः पुराहनना इयमानो व्यार ॥ सुगान्पथो अकृणो
निरजेगाः ॥ सुगमनान्पथो करो निर्गमनाय गवां ॥ प्रावन्वाणीः पुरु हूतं धमंतीः ॥ आ
पो वावहना द्वा चो वावदना द्वा भिरा हूतमुदकं भवति धमतिर्गति कर्मा २ उद्धरक्षः
सहमूलमिन्द्रवृश्चामध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ॥ आकीवतः सल्लूकं च कथं ब्रह्मादिषु तपुषि हे
ति मस्य ॥ उद्धरक्षः सहमूलमिन्द्रमूलं मोचना द्वा मोषणा द्वा मोहना द्वा वृश्चामध्यं प्रतिशृणीहि
ग्रमग्रमागतं भवत्या कियतो देशात् सल्लूकं सल्लु व्यं भवति पापकमिति नेरुक्ताः सररूकं
वास्यात्सर्ते रभ्यस्तात्तपुषिस्तपतेर्हतिर्हतेः ॥ त्यां चिदिह्या कस्यं शयानं ॥ स्वरवपय संस्र
स्वमस्य पयः ॥ विस्क्रुह आपो भवति विस्त्रवणात् ॥ वया इव रुरुहुः सप्त विस्क्रुह इत्यपि नि
गमो भवति वीरुध ओषधयो भवति विरोहणात् ॥ वीरुधः पारायिष्म इत्यपि निगमो भ
वति नक्षदा भमश्रुवानदा भ मस्य शने नदभ्नोतीति ॥ नक्षदा भंततुरिं पर्वतेशा मित्पपि नि
गमो भवत्यस्कुधो युरकृध्वायुः कृध्विति द्रुस्वनाम नि कृतं भवति ॥ यो अस्कुधो युरजरः

नि० ४०
३६

स्वर्वातिशयिनिगमोभवतिनिशृंभानिप्रथ्यहारिणः ३ आजासःपूषणंरथेनिशृंभास्ते
जनश्रियं॥देवंवहंतुविभ्रतः॥आवहंतुजाःपूषणंरथेनिप्रथ्याहारिणस्तेजनश्रियंजात
श्रियंबृहदुक्थोमहदुक्थोवक्तव्यमस्माउक्थमितिबृबदुक्थोवा॥बृबदुक्थंहवामहइस
पिनिगमोभवत्यदूरःसोमोमृदूरोमृदुरुदरेधितिवा॥ऋदूदरेणसरव्यास्पवेयेत्यपिनि
गमोभवत्यदूरेइत्यपरिष्ठाद्वारव्यास्यामःपुलुकामःपुरुकामः॥पुलुकामोहिमर्त्यइत्यपि
निगमोभवत्यसिन्वतीअसंरवादंत्यो॥असिन्वतीवक्षतीभूर्यतइत्यपिनिगमोभवतिक
पनाःकंपनाःक्रिमयोभवन्ति॥मोषथावृक्षंकपनेववेधसइत्यपिनिगमोभवतिभाऋजीकः
प्रसिद्धभाः॥धूमकेतुःसमिधाभाऋजीकइत्यपिनिगमोभवतिरुजानानद्योभवन्तिरुजं
तिकूलानि॥संरुजानाःपिपिषड्द्रशत्रुरित्यपिनिगमोभवतिजूर्णिर्जवतेर्वाद्रवतेर्वादूने
तेर्वा॥क्षिप्ताजूर्णिर्नवक्षतीत्यपिनिगमोभवति॥परिध्रंसमोमनोवांवयोगात्॥पर्यगा
द्वांध्रंसमहरवनायान्नं ४ उपलप्रक्षिप्युपलेषुप्रक्षिणात्फपलप्रक्षेपिणीवेद्रुक्वी
न्यप्रष्ठदुर्भिर्क्षेकेनजीवतीतितेषामेकःप्रत्यवाचशकरःशाकिनीगावोजालमस्यंदनंव
नमुदधिःपर्वतोराजादुर्भिर्क्षेनववृत्तयइतिसानिगदव्याख्याता ५ कारुरहंततोभि

अ० ६

रामः
३६

जी। षगुपलप्राक्षिनेना॥ नानाधियोवसूयवोनुगाइवतस्त्रिमेन्द्रायेदोपरिस्त्रवाका रुरहमास्मि
कर्त्तास्तोमानांततोभिषक्ततइतिसंताननामपितुर्वापुत्रस्यवोपलप्रक्षिणीसक्तुकारिकान
नानमतेर्मातावाडुहितावानानाधियोनानादुर्माणोवसूयवोवसूकामाअन्वास्थितास्मो गावु
वलोकमिन्द्रायेदोपरिस्त्रवेत्यध्वेषणा॥ आसीनऊर्ध्वामुपासेक्षिणात्कपस्त्रेप्रकलविद्वपि
गभवतिकलाश्ववेदप्रकलाश्च॥ दुर्मित्रासःप्रकलविन्मिमानाइत्यपिनिगमोभवत्यभ्यर्क्षय
ज्वाभ्यर्क्षयन्यजति॥ सिषक्तिपूषाअभ्यर्क्षयज्वेत्यपिनिगमोभवतीक्ष्णशिषे॥ ईक्षोहिव
स्वउभयस्यराजानित्यपिनिगमोभवतिक्षोणस्यक्षयपास्य॥ महःक्षोणस्याश्विनाकण्वाये
त्यपिनिगमोभवति॥ ६ अस्मेतेबंधुः॥ वयमित्यर्थः॥ अस्मेयातंनसत्यासजोषाः॥ अस्मा
नित्यर्थः॥ अस्मेसमानेभिर्वृषभपौंस्येभिः॥ अस्माभिरित्यर्थः॥ अस्मेप्रयं धिमघवनृजी
विन्॥ अस्मभ्यामित्यर्थः॥ अस्मेआरात्रिद्वेषः सनुतयुयोतु॥ अस्मादित्यर्थः॥ ऊर्वइवपप्र
थेकामोअस्मे॥ अस्माकमित्यर्थः॥ अस्मेधत्तवसवोवसूनि॥ अस्मास्वित्यर्थः॥ पाथोंतरि
क्षंपथाव्यारव्यातं॥ इयेनोनदीयन्नन्वेतिपाथइत्यपिनिगमोभवत्यदकमपिपाथउच्य
तेपानात्॥ आचष्टआसांपाथोनदीनामित्यपिनिगमोभवत्यनमपिपाथउच्यतेपानादे

नि० पू०
३७

वा॥ देवानां पाथ उ वे पेक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति स वीमनि प्रसवे॥ देवस्य वयं सवितुः स अ० ६
वीमनीत्यपि निगमो भवति स प्रथाः सर्वतः पृथुः॥ त्वमग्ने स प्रथा असीत्यपि निगमो भवति वि
द्वानि वेदनानि॥ विद्वानि प्रचोदयान्तित्यपि निगमो भवति ७ श्रायंत इव सूर्यं विश्वे
दिंद्रस्य भक्षता॥ वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रतिभागं नदीधिमा॥ समाश्रिताः सूर्यमुप
तिष्ठंतं विवोपमार्थं स्यात्सूर्यमिवेंद्रमुपतिष्ठंत इति सर्वाणींद्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स
यथा धनातिविभजति जाते च जानिष्यमाणेन तं वयं भागमनुध्यायामो जसा बले नो ज ओज
तेर्वो जाते वीशी राश्रयणाद्वाश्रपणाद्वा धेयमितराशी राशास्तेः॥ इंद्राय गाव आशिरामित्य
पि निगमो भवति सामे सत्पाशीर्देवेष्विति च॥ यदा ते मर्तो अनुभोगमानुळादिद्रुसिष्ठो
षधीरजीगः॥ यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृ तम ओषधीरगारीर्जिगर्तिर्गिरति कर्मा
वागृणातिकर्मा वागृह्णातिकर्मा वा॥ मूरा अमूरु न वयं चिक्त्वो महि त्वमग्ने त्वमंगवित्से॥ मू
ढा वयं स्मो मूढस्त्वमसिन वयं विभ्रो मह त्वमग्ने त्वंतु वेथ शशमानः शंसमानः॥ यो वां यज्ञैः
शशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति॥ देवो देवा व्याकृपा॥ देवो देवान्प्रसक्तया कृपा
कृष्कृपते वीकृत्यते वी ८ अश्रवं हि भरिदा वत्तरावां विजामातुरुतवाद्या स्यात्तात्

रामः
३७

अथासोमस्य प्रयती युवप्यामिंद्राग्नीस्तोमं जनयामिनव्यं॥ अश्रोषं हि बहुदा तूतरो वां वि
जामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति शश्वदाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षते सुसमा
प्त इव वरोभिप्रेतो जामाताजा अपत्यं तन्निर्मातो तवाघास्यालादपि च स्यालात्स्याल आ
सन्तः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्ला जानावपतीति वा लाजालाजतेः स्पंशूर्पे स्यतेः शूर्पम
शनपवनं शृणाते वांथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिंद्राग्नीस्तोमं जनयामिनव्यं॥ नवतरमो
मास इत्थं परिष्टाद्वारव्यास्यासः॥ ९ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते॥ कक्षीवंतं यओ
त्रिजः॥ सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव यओत्रिजः कक्षीवान्
कक्ष्यावानोत्रिज उत्रिजः पुत्र उत्रिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्या
तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते १० इंद्रासोमा समघशंसमभ्य
घंतं पुर्ययस्तु चरुरग्निवां इव॥ ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमी
दिने॥ इंद्रासोमा वधस्य शंसितारमघं हंते निर्द्वसितोपसर्ग आहंतीति तपुस्तपते चरुर्भुव
यो भवति चरते वासमुच्चरं त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणो द्वेषे क्रव्यादे क्रव्यमदते घोरच
क्षसे घोररव्यानाय क्रव्यं विकृता जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्तमनवायमनवयवयदन्येन

नि० ५०
३८

अवेयुरद्वेषस इति वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वापि श्रुनाय
चरते पिश्रुनः पिंशते विविंशतीति ११ कृणुष्वपाजः प्रसितिं नृपृथ्वीया हिराजे वामवोऽङ्गु
न॥ तृष्णीमनु प्रसितिं दूणानोस्तासि विध्यैरक्षसस्तपिष्ठैः॥ कुरुष्वपाजः पाजः पालनात्प्रः
सितिमिव पृथ्वी प्रसितिः प्रसयनं तंतुर्वा जालं वाया हिराजे वामात्यवानभ्यमनवास्त्ववा
नूवेराभृतागणेन गतभयेन हास्तिनेति वा तृष्णानु प्रसित्या दूणानस्तृष्णीति क्षिप्रनामत
रतेर्वा चरतेर्वा सिलासि विध्यैरक्षसस्तपिष्ठैः स्तप्ततमे स्तप्ततमेः प्रपिष्ठतमे रिति वा॥ य
स्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये॥ अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा किमिर्भवति पा
पनामा किमिः क्रव्ये मे द्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा॥ अतिक्रामं तोदुरि
तानि विश्वा॥ अतिक्रममाणो दुर्गतिगमनानि सर्वाप्य द्वायदेन या विजोपवीयते व्या
धिर्वाभयं वा॥ अत्र परे हीत्यपि निगमो भवत्येवमातिरमामयी मतिरात्ममयी॥ ऊर्ध्वायस्या
मतिर्भा अदिद्युतस्वी मनीत्यपि निगमो भवति श्रुतीति क्षिप्रनामा श्रु अष्टीति १२ तां अ
ध्वर उशतोयं क्षयने श्रुती भगं नास्य त्या पुरंधि॥ तानध्वरे यद्गुशतः समयमानान् य
जाग्नेः श्रुती भगं नासत्योन्वाश्विनौ सत्या वेवना सत्या विस्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेता
रावित्याग्रायणो नासिका प्रभवो बभूव तुरिति वा पुरंधिर्बहुधीस्तत्कः पुरंधिर्भगः

अ० ६

रामः
३८

पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिंद्र इत्यपरं सबहु कर्म तमः पुरां च दारयितु तमो वरुणा इत्य
परं तं प्रश्रयास्तोति ॥ इमाम्भूनु कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति रुशदिति वर्ण
नामरोचते ज्वलतिकर्मणः ॥ समिद्धस्य रुशददर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति १३
अस्ति हि वः सजात्यं रित्रादसो देवा सो अस्त्याप्यं ॥ अस्ति हि वः समान जाति तारेशाय द
रिणो देवो अस्त्याप्य माप्य माप्नोतेः सुदत्रः कल्याण दानः ॥ त्वष्टा सुदत्रो विदधातुरा
य इत्यपि निगमो भवति सुविदत्रः कल्याण विद्यः ॥ आग्नेया हि सुविदत्रे भिरर्वा इत्य
पि निगमो भवत्यानुषगिति नामानु पूर्वस्यानुषक्तं भवति ॥ स्तृपांति बर्हिरानुषगित्य
पि निगमो भवति तुर्वणि स्तृर्णवानिः ॥ स तुर्वणिर्महांऽ अरेणु पोंस्य इत्यपि निगमो
भवति गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनंति ॥ ऊष्टं गिर्वणा सेवृ हदित्यपि निगमो भ
वति १४ अस्तर्त्त सस्तर्त्त रजसि निषृत्ते ये भूतानि सम कृण्वन्निमानि ॥ अस्तसमीरि
ताः ससमीरिते वात समीरिता माध्यमका देव गणा ये रसेन पृथिवी तर्पयंतो भूता
नि च कुर्वन्ति त आयजंतं तेषां तिकांतं प्रतिवचनं ॥ अम्य कसा त इंद्र कृष्टिः ॥ अमांते ति
वाभ्यक्तेति वा ॥ यादृश्मिन् धायितमं पृथ्या विदत् ॥ यादृशे धायितमं पृथ्या वि

नि० ५०
३६

दत्त॥ उस्त्रः पिते वजारयायियज्ञैः॥ उस्त्र इव गोपिता जायियज्ञैः ५५ प्रवोच्छाजुज्ज
षाणासो अस्त्रभूतविश्वे अग्रियोतवाजाः॥ प्रास्तुर्वो जोषयमाणो अभवत सर्वे ग्रग
मनेनेति वाग्ररणे नोति वाग्रसंपादिन इति वापि वाग्रमित्ये तदनर्थकमुपबन्धमाददी
त॥ अङ्गीदिदं प्रास्थिते माहवीषिचनो दधिष्वपचतो तसोमं॥ अङ्गीदं प्रास्थितानीमा मिह
वीषिचनो दधिष्वचन इत्यन्ननामपचतिर्नामीभूतस्तमेदस्तः प्रतिपचताग्रसी ह्यमि
त्यपि निगमो भवत्यपि वामेदसश्च पशोश्च सात्वं हि वचनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसि
दन्त इवति॥ पुरोक्ता अग्ने पचत इति यथा श्चुरुध आपो भवन्ति श्चुचं संरुंधन्ति॥ क्रतुस्य
हि श्चुरुधः सन्ति पूवश्चित्यापि निगमो भवत्यमिनो मितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा॥
अमिनः सहोभिरित्यापि निगमो भवति जज्जती रापो भवन्ति शब्दकारिण्यः॥ मरुतो
जज्जतीरिवेत्यापि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतो प्रतिष्कृतो प्रतिस्खलितो वा॥ अस्मभ्य
मप्रतिष्कृत इत्यापि निगमो भवति शाशदानः शाशाद्यमानः॥ प्रस्वांमतिमतिरक्काश
दान इत्यापि निगमो भवति १६ सृष्टः सर्पणादिदमपीतरत्सृष्टमेतस्मादेव सर्पिर्वा
तैलं वा॥ सृष्टकरस्नभूतय इत्यापि निगमो भवति करस्नोत्वाद्दूकर्मणां प्रस्नातारौक्

अ० ६

रामः
३९

ख्या शिप्रमेतेन व्योतं ॥ वाजे स्फाशिप्रगोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे हनूनासिके वाहनु
हंते नीसिकानसते ॥ विष्य स्वशिप्रे विसृज स्वधेने इत्यपि निगमो भवति धेनादधा
ते रंस्करमणात् ॥ सचित्रेणाचिकिते रंस्कर भासेत्यपि निगमो भवति द्विबर्ही द्वयोः स्फा
नयोः परिवृढो मध्यमे च स्फान उत्तमे च ॥ उत्तद्विबर्ही अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो
भवत्यक्र आक्रमणात् ॥ अक्रोनवभिः समिथे महीनामित्यापि निगमो भवत्यक्राणा
उरुकुर्वाणाः ॥ दूत ईयसे प्रदिव उराणा इत्यपि निगमो भवति स्तिया आपो भवति
स्त्यायनात् ॥ वृषासिंधूनां वृषभः स्तियानामित्यपि निगमो भवति स्तिपाः स्तियापा
लन उपास्थितान्पालयतीति वा ॥ सनः स्तिपा उत्तभावात् नूपा इत्यपि निगमो भवति
जवारुजबमानरोहिजरमाणरोहिगरमाणरोहीति वा ॥ अग्रे रूप आरुपितं जवा
र्वित्यपि निगमो भवति जरूथं गरूथं गृणाते ॥ जरूथं हनूय क्षिराये पुरंधि मित्य
पि निगमो भवति कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ॥ स्कंधो सीव कुलिशे
नाविरुक्पाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥ स्कंधो वृक्षस्य समास्कनो भवत्यय

नि० ५०
४०

मपीतरः स्कंध एतस्मादेवास्कन्तं काये हिः शयत उपपचनः पृथिव्यास्तं जस्तं जते अ० ६
रानकर्मणः १७ तुंजे तुंजे यउत्तरस्तो माइंद्रस्य वाजिणः ॥ न विंधे अस्य स्फुटिं ॥
दाने दाने यउत्तरस्तो माइंद्रस्य वाजिणो नास्य ते विंदा मि समामिं स्फुते बर्हणा पेरिब
हणा ॥ बृहद्वा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति १८ यो अस्मै घ्नं स उ
त वाय ऊधनि सोमं स्फुनोति भवति धुमा उं अह ॥ अपा पशु क्रस्त तनु हि मूहा तित नृशु
भ्रं मधवायः कवासरवः ॥ घ्नं स इत्यहं नो मग्रस्यं तो स्मिन् रसा गो रूध उद्धत तरं भव
त्युपो न्न क्षमिति वा स्नेहानु प्रदान सामान्या द्रात्रिरप्युध उव्यते स यो स्मा अहन्यापि
वारात्रौ सोमं स्फुनोति भवत्यहद्योतनवानपो हत्यपो हति शक्रस्ति तनि पुं धर्म संता
ना दपेत मलं करि ह्यु मय उचानं तनू शुभ्रं तनू शोभायितारं मधवायः कवासरवो य
स्य कपूयाः सरवायः ॥ न्या विध्यदिली विशस्य दृक्का विश्रुं गिणमभि नकु लु मिंद्रः ॥
निरा विध्यदिला बिल शयस्य दृक्कानि व्यभि न कुं गिणं शु लु मिंद्रः १९ अस्मा
इदु प्रभरात तु जानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ॥ गोर्न पर्व विरदाति रश्चेष्य

रामः
४०

३ कृत्

नृणां स्थिपां चरध्वे ॥ अस्मै प्रहरतूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्र मीशानः कियेधाः किय
क्षा इति वाक्रममाणधा इति वागोरिव पर्वाणि विरदमेघस्येव नृणां स्थिपां चरणा
यभृमिभ्राम्यते ॥ भूमिरस्युषि र्त्तानामित्यपि निगमो भवति विष्पितो विप्रासः ॥
पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन्निष्यपि निगमो भवति २० तन्न स्तूरीपमद्भुतं पुरुवा
रं पुरुत्मना ॥ त्वष्टापोषाय विष्पितुरायेनाभानो अस्मयुः ॥ तन्न स्तूणीपिमहत्संभ
तमात्मना त्वष्टाधनस्य पोषाय विष्पित्विष्यस्मयुरस्मान्कामयमानो रास्विनो रा
स्वीरपतेर्वारसतेर्वी ॥ रास्विनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्युजतिः प्रसाधनकर्मा ॥
आवक्रं जस ऊजं व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवत्युजुरित्यप्यस्य भवति ॥ क्रुजुनीती
नो वरुणा इत्यपि निगमो भवति प्रतद्वसू प्राप्तवसू ॥ हरी इन्द्रप्रतद्वसू अभिस्वरे
त्यपि निगमो भवति २१ हिनोतानो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्मसनये धना
नां ॥ क्रुतस्य योगे विष्पध्वमूयः श्रुष्टी वरीभूतनास्मभ्यभापः ॥ ग्रहिणुतनो ध
रं देवयज्या ये ग्रहिणुत ब्रह्मधनस्य सननाय क्रुतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शक
ट इति वा शकटं शकृदितं भवति शनकेस्तकतीति वा शबेन तकतीति वा ॥ श्रुष्टी वरी

नि० ४०
४९

भूतनास्मभ्यमापः॥ सुखवत्पोभवतास्मभ्यमापः॥ चोष्कयमाणं इंद्रभूरिवामं॥ अ० ६
दददिंद्रवकुवननीयं॥ एधमानाद्विबुधयस्यराजाचोष्कयते विशांद्रोमनुष्यान्॥
न्युदस्यत्येधमानानहर्दृष्ट्यस्तु न्तःस्तु न्तोभ्यादधात्पुमयस्यराजादिव्यस्यचपा
र्थिवस्यचचोष्कयमाण इति चोष्कयतेश्चर्करीतवत्तंस्तुमत्स्यमित्यर्थः॥ उपप्रागा
स्तुमन्मेधायिमन्म॥ उपप्रेतुमांस्त्वयंयन्मे मनो ध्यायियज्ञेनेत्याश्वमेधिकोमन्त्रो
दिविष्टिषुदिव एषणेषु॥ स्वरंराधःशताश्वंकुरुंगस्यादिविष्टिषु॥ स्वरःसमाश्रित
मात्रोमहानुभवत्यणुरनुस्त्रवीयांसमुपसर्गोक्षुप्तनामकरणो यथासंप्रतिकुरुंगो
राजावभूवकुरुगमनाद्वाकुलगमनाद्वाकुरुःकृततेः कूरमित्यप्यस्यभवतिकुलंकु
स्तातेर्विकुषितंभवतिदूतोव्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्मा॥ भूमिंपर्जन्याजिन्व
तिदिवंजिन्वंत्यग्नय इत्यपिनिगमोभवति २२ अमत्रोमात्रोमहानुभवत्य
भ्यमितोवा॥ महोऽमत्रोवृजनेविरपूशीत्यपिनिगमोभवति॥ स्तवेवज्युः
जीवमः॥ स्तुयतेवज्युचासमो नशरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिम

रामः
४९

द्विषमां॥ अनर्शरातिं वसुदामुपस्कृहीत्यापिनिगमोभवत्स्वनवीप्रत्युतो न्यस्मिन्॥ अनर्वा
पां वृषभं मंदजिह्वं बृहस्पतिं वर्धयानव्यमर्कैः॥ अनर्वमप्रत्युतमन्यस्मिन् वृषभं मंदजिह्वं
मंदनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा॥ बृहस्पतिं वर्धयानव्यमर्कैर्वनीयैः स्तोमैरसामिसा
मिप्रतिषिद्धं सामिस्यते॥ असाम्योजौ विभृथासुदानवः॥ अस्तु समाप्तं बलं विभृथक
ल्यापादानाः २३ मात्वा सोमस्य गल्दया सदायाचन् नृहंगिरा॥ भर्षिं भृगं न सवनेषु
चुक्रुधं कर्दशानं नयाचिषत्॥ मा चुक्रुधं त्वा सोमस्य गालनेन सदायाचन् नृहंगिरा गीत्या
स्तुत्या भू॥ ऋषिं मि व भृगं न सवनेषु चुक्रुधं कर्दशानं नयाचिषत् इति गल्दा धमनयो भ
वंति गलनमासुधीयते॥ आत्वा विशं लिंदव आगल्दा धमनीनां॥ नाना विभक्तीत्येते भ
वत आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः २४ नपापा सोमनामहे नाराया सो न जल्हवः॥
नपापामन्यामहे नाधना न ज्वलने नहीना अस्त्यस्मास्तु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपोदानक
र्मैत्यपि रवोचक्षुः कुरो भास्करो भयं करो भासमानो द्रवतीति वा २५ यवं वृकेणाश्वि
नावपंतं पंदुहं तामनुषायदस्त्रा॥ अभिदस्यं बकुरेणाधमं तोरुज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥
यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपंतौ वृकोलांगलं भवति विकर्त्तनास्त्रांगलं लगते लांगूलवद्वा

नि० पू०
४२

लांगूलं लगते लंगते लंबते वा नंदुहंतौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमंतौ हस्यं वकुरेण ज्यो
तिषा वोदकेन वार्य ईश्वरः पुत्रो बिकनारः खलु कुसीदिनो भवति द्विगुणाकारिणो वा द्वि
गुणादायिनो वा द्विगुणां कामयंत इति वा ॥ इन्द्रो विश्वान् बिकनारोऽहर्दश उत क्रत्वा पणी
रभिः ॥ इन्द्रो यः सर्वान् बिकनारान् हर्दशः सूर्यं दशो य इमान्य हानि पश्यति न पराणीति वा
भिभवति कर्मणा पणोऽश्ववणिजः २६ जीवानो अभिधेत नादित्यासः पुरा हथात् ॥
कईं स्तु हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोभिधावतादित्याः पुरा हननात् कुनुरुहानश्रुत इति मत्स्यानां
जालमापन्नानामेतदार्थं वेदयं ते मत्स्यामधा उदके स्यंदंते माद्यंते न्योन्यं भक्षणायेति
वा जालं जलचरं भवति जले भवं वा जलेशयं वा दुरो हस्वानं दूरणमित्यप्यस्य भवति ॥ कृ
प्वन्नं दूरणा दुर्वित्यपि निगमो भवति ॥ सप्तमर्यादाः कवयस्तत्तत्कुस्तासामेका मिदभ्यं
दुरोगतिः ॥ सप्तैव मर्यादाः कवयश्च कुस्तासामेका मप्यभिगच्छन् हस्वान् भवति स्ते यमत
त्पारो हणं ब्रह्म हत्यां भ्रूण हत्यां सूरापानं दुष्कृतस्य कर्मणाः पुनः पुनः सेवां पातकेनृतोद्य
मिति वत इति निपातः खेदानुकंपयोः २७ बतो बतासि यमने वते मनो हृदयं चाविदामा ॥
अन्या किलेत्वां कुक्ष्ये वयुक्तपरिधजाते लिबुजे ववृक्षां ॥ बतो बलादतीतो भवति दुर्बलो ब

अ० ६

रामः
४२

तासि यमनेव ते मनो हृदयं च विजानीमो न्या किल त्वां परिच्छेदयेत् कक्षे वयुक्तं लिखु जेव वृक्षं लि
बुजा व्रततिर्भवति क्रीयते विभजंतीति व्रततिर्वरणाञ्च सयनाञ्च ततनाञ्च वाताप्यमुदकं भव
ति वात एतदाप्याययति॥ पुनानो वाताप्यं विश्वश्चंद्रमित्यपि निगमो भवति॥ वनेन वा योन्य
धायि च्चाकं न॥ वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चका
रशाकल्य उदात्तं वेवमारव्यातमभविष्यदसु समाप्तश्चार्थे रित्यर्थं तीतिसिद्धस्तत्प्रेषुर
थं कामयत इति वा॥ एष देवो रथ्यतीत्यपि निगमो भवति २८ धेनुं नु इषं पिचतमसं क्रु॥
असंक्रमणी॥ आधव आधवनात्॥ मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवमित्यपि निगमो भ
वत्यनवब्रवो नवक्षिप्तवचनः॥ विजेष कृदिंद्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति २९ अ
रायिका णो विकटे गिरिं गल्लु सदान्वे॥ शिरिं विठस्य सत्वभिस्तेभिष्टुचातयामसि॥ अदा
यिनिका णो विकटे काणो विक्रांतदर्शन इत्योपमन्यवः कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः क
णतिः शब्दाणूभावे भाष्यते नु कणतीति मात्राणूभावात्काणो दर्शनाणूभावात्काणो विकटो
विक्रांतगतिरित्योपमन्यवः कुरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरिं गल्लु सदानो नु
वेशब्दकारिके॥ शिरिं विठस्य सत्वभिः॥ शिरिं विठो मेघः शीर्यते विठे विठमंतरिक्षं विठं वीरि

नि० पू०
४३

टेनव्याख्यातं तस्य सत्त्वे रुदे केरिति स्यात्तेष्टुा चातयामोपि वाशिरिं बिठो भारद्वाजः कालकर्णे अ० ६
पेतो लक्ष्मीर्निर्नीशयांचकार तस्य सत्त्वेः कर्मभिरिति स्यात्तेष्टुा चातयामश्चातयतिर्नीशने
पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्रविस्स्य जज्ञे ॥ पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भ
वतींद्रोपि पराशर उच्यते पराशातयिता यातूनां ॥ इंद्रो यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो
भवति किं विदती विकर्तनदंती ॥ यत्रा बोदिद्युद्रदति किं विदतीत्यपि निगमो भवति कुरुक्षती
कृतदती ॥ अपि वा देवं कंचित्कृतदंतं दष्टे वमवक्ष्यत् ३० वामं वामंत आदुरे देवो ददात्तयमा ॥
वामं पूषा वामं भगो वामं देवः कुरुक्षती ॥ वामं वननीयं भवत्पादुरिरादरुणान्तकः कुरुक्षती भग
पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोदंतको दंतकः पूषेति च ब्राह्मणं ॥ दनो विश इंद्र मृधवा
वः ॥ दानमनसो नो मनुष्यानि इंद्र मृदुवाचः कुरु ॥ अवीरामिव मामयं शरासराभिमन्यते ॥ अ ब
लामिव मामयं बालो भिमन्यते संशिशिषु रिदं युरिदं कामयमानो थापितदूर्ध्वे भाष्यते वस
युरिंद्रो वसमानि स्य त्रार्थः ॥ अथ युगं व्यूथयुर्वसू युरिंद्र इत्यपि निगमो भवति ३१ किंते
कृष्णं तिकी कटेषु गावो नाशिरंदुक्तेन तपंति घर्म ॥ आनो भरप्रमगंदस्य वेरोने वाशारवं म
घवन्धयानः ॥ किंते कुर्वंति की कटेषु गावः की कटानामदेशो नार्थनिवासः की कटाः किं कृ

रामः
४३

ताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सावा नेव चाशिरं दुक्तेन तपंति धर्महर्म्यमाहरनः प्रमगंदस्य
धनानि मगंदः कुसीदीमांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं प्रमगंदो त्यंत कुसी
दिकुलीनः प्रमदको वा यो यमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः पंडको वा पंडकः पंडगः प्रा
दको वा प्रादयत्पंडावां डावाणी इव ब्रीडयति तत्सुं नै चाशा खं नी चाशारवो नी चैः शा
खः शारवाः शक्रो तेराणिररणान्त नो मघवन्नंधये ॥ तिरध्यतिर्वशगमने बुंद इषुर्भवति
बुंदो वा भिंदो वा भयदो वा भासमानो इव तीति वा ३२ तु विक्षंतं ते सुकृतं सुमयं धनुः सा
धु बुंदो हिरण्ययः ॥ उभाते बाहूरण्या सुसंस्कृत क्रूरे पेचिदधूवृधा ॥ तु विक्षंबुद्रा विक्षे
पं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सुमयं सुसुखं धनुः साधायिता ते बुंदो हिरण्यमय उभाते बाहू
रण्यौ रमणीयौ संग्राम्यौ वर्द्धये अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ
वा मर्मण्यर्दनवेधि नौ गमनवेधि नौ शब्दवेधि नौ दूरवेधि नौ वा ३३ निराविध्यद्विरि
भ्य आधारयत्पक्ष्मोदनं ॥ इंदो बुंदं स्वाततं ॥ निराविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पक्ष्मो
दनमुदकदानं मेघं ॥ इंदो बुंदं स्वाततं ॥ बुंदं वंदेन व्याख्यातं वंदारकश्च ३४ अयं यो

नि० पू०
४४

होता किरुसयमस्य कमपू हेयत्समं जंति देवाः॥ अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवाः अ० ६
धिरे हव्यवाहः॥ अयं यो होता कर्त्ता सयमस्य कमपू हे नमभि वहतियत्समं भुवंति
देवाः अहरहर्जायते मासे मासे र्द्धमासे र्धमासे वाथ देवानि दधिरे हव्यवाह मुल्बमू
र्णाते र्क्वणोते वी॥ महत्त दुल्बं स विरंत दासी दित्यपि निगमो भवत्युबी समपगतभा
समपचितभा समपहतभा समनंतर्हितभा संगतभा संवा ३५ हिमेनाग्निं घ्नं सम
वारयेथां पितुमती मूर्जमस्मा अधत्तं॥ ऋबीसे अत्रिमाश्चि नावनीत मुनिन्यथुः सर्व
गणं स्वास्ति॥ हिमेनोदके न ग्रीष्मांते ग्निं घ्नं समहरवारयेथा मन्ववती चास्मा ऊर्जम
धत्तमग्नये योयमृबीसे पृथिव्या मग्निरंतरोषधि वनस्पति धृक् तमुनिन्यथुः स
र्वगणं सर्वनामानं गणो गणना द्रुणश्च यद्दृष्ट ओषधय उद्यंति प्राणिनश्च पृथिव्या
तदश्चिनो रूपं ते नैनौ स्तोति स्तोति ३६ त्वमग्ने लातु पा उद्दहा जास उपल प्रक्षिणी
कारु रहमस्मे ते श्रायंत इवाश्रवं हि सोमानं स्वरणं मिंद्रा सोमो कृणुष्व पाजुस्तौ अंध
रे स्ति हि वो सृते सृते प्रवोष्ठ सप्रसुं जेतुं जेयो अस्मा अस्मा इत न्नस्तरी प हि नो ताने

रामः
४४

मन्त्रोमात्वा नपापासोयवं वृकेपाजीवान्नोबलोवतासिधेनुंनो रायिकाणोवामंवाभंकिं
तेतुविक्षंतोनिराविध्यदयंयोहिमेनाग्निंषट्त्रिंशत् ३६ इतिनैरुक्तेपूर्वषट्केषष्ठोऽध्यायः
६७६९ इतिपूर्वषट्कः समाप्तः॥ शके१७३२ प्रमोदनामसंवत्सरस्यचैत्रकृष्णद्वितीयायां
मंदवासरेरात्रौवर्यान्नयोगेधनुर्लङ्गेइदंपुस्तकंधोपेश्वरोपाह्वानंतयज्वस्तु तत्सर्वाराम
सूरिणानरगुंद्यामेळिरिवतंसमाप्तम्॥ श्रीविजयादुर्गापूजामस्तु॥ लेखकपाठयोः
शुभंभवतु॥ ॥ छः ॥ शके१७३२ प्रमोदसंवत्सरस्याषाढासितपंचम्यांस्वरितं॥

नि० ५०
४५

११६

॥ ॐ ॥ इति नैरुक्त पूर्वपदः समाप्तः ॥

रामः
४५